Тувинская
республиканская
библиотека
А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 67 (14791) 1992 чылдың апрель 7, вторник Солунга ат салган шагы 24.10. Чагыдар өртээ 10 кол. Садар өртээ 1 рубль.

СЪЕЗД АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА. Апрель 6, (РосИТА-СЧТА). Россияның улус депутаттарының алдыгы Съездизи Кремльдиң Съездилер ордузунда ажыттынган. РФ-тиң Дээди Советиниң Даргазы Руслан Хасбулатов Съездини кыска эге сөс-биле ажыткан. Съездиниң хүн чурумунуң талазы-биле санал-онал солчулгазы болган соонда, ону бадылаан.

ДУГУРЖУЛГАГА НЕМЕЛДЕЛЕРНИ КИИРГЕН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң президиумнарының каттышкан хуралы республиканың Министрлер Чөвүлелинге болуп эрткен. Хуралдың эгезинде профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар чүве чугаалааш, Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге соңгутканы-биле Шериг-оол Дизижикович Ооржакка республиканың профэвилелдериниң мурнундан изиг байыр чедирген болгаш байыр чедирген бижикти анаа тыпсып, бо харысалгалыг ажылынга моон соңгааргы чедиишкиннерни, кадыкшылды күзээн.

Президент Ш. Д. Ооржак болуп эрткен соңгулдалар үезинде оон кандидатуразын деткээни дээш профэвилелдерге өөрүп четтиргенин илереткен болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профсесчөвүлелдиң арасында ийи таланың Дугуржулгазын чазак чериниң удуртулгазы бедик-биле үнелеп турарын, үениң негелдезин ёзугаар ол дугуржулгага немелделер киирери чугула апарганын демдеглээн. Ол талазы-биле илеткелдерни Күрэкономика комитединиң даргазы В. Б. Салчак болгаш профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн кылганнар.

Ийи таланың Дугуржулгазы республиканың төөгүзүнде бир дугаар чардынып турар дээрзин илеткелчилер демдеглээш, анаа немелделер кылдыр мындыг чүүлдерни киирип турарын чугаалааннар:

— бүдүрүлге-техниктиг ажыглалдың продукциязынга, чоннуң хереглел барааннарынга, ачы-дуза чедирилгезинге таарыштырар болгаш хостуг өртектерни ажыглап турарынга хыналданы хандырар;

— аъш-чемниң кол продуктуларынга, ачы-дуза чедирилгезинге немээн өртекке үндүрүг онаарын чок болдурар талазы-биле Россияның чазаандан дилээр; Бо айтырыгны Россияның бүгү регионнары көдүрүп турары билдингир болгай.

— Ол ышкаш хлеб болгаш сүт өртээн Россияның девискээринде ортумак деңнелге турарын чедип алыр;

— хереглел бюджединиң эң кыдыкы хемчээлин квартал бүрүзүнде тодарадыр;

— студентилер, школачылар столоваяларынга, уруглар албан черлериниң столоваяларынга, школа-интернаттарга, эмнелгелерге, кырганнар бажыңнарынга чем өртээнге, студентилерниң, өөреникчилерниң хоорай автобустарынга чорууруну өртээн төлээринге немелде чарыгдалдарны үндүрериниң айтырыгларын шиитпирлээр: ол талазы-биле чазак доктаалын белеткеп турар.

— ажыл-агыйлар арасының школа лагерьлерин, школа назы четпээннерниң уруглар албан черлеринге ада-иелерниң төлээри акшазын, тус чериниң авиашугумнарынга чарыгдалдарны дуглаарының, акшаландырарының талазы-биле чогуур шиитпирлерни чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр;

— кадык камгалал ажылдакчыларының негелделерин боттандырар талазы-биле аңгы доктаалды хүлээп алыр;

— хуужудулга талазы-биле комиссияларның составынга профэвилелдерниң төлээлерин киирер;

— продукция бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгелерниң тускай магазиннерни ажыдарынга деткимче көргүзер;

— Тыва Республиканың үндүрүг дугайында Хоойлузун хүлээп алырда, боттарының балансызында уруглар лагерьлерлиг, социал-амыдырал, культура-чырыдыышкын, спорт-кадыкшыл албан черлерлиг бүдүрүлгелерге чиигелделиг үндүрүглерни төлээриниң талазы-биле сүмелерни киирер;

— ниитиниң чемненилгезиниң, коммунал хандырылгазының бүдүрүлгелеринге профэвилелдерниң социал камгалалының талазы-биле харысалгазын бедидер. Оон-даа өске чамдык немелделерни ол Дугуржулгада киирген.

Дугуржулгага немелделер кииреринге хамаарышкан чамдык айтырыглар анаа салдынган болгаш чогуур харылар бердинген. Анаа санал бергеннер ол немелделерни деткээн болгаш чазак биле профэвилелдерниң арасында чардынган Дугуржулгага киирерин сүмелээннер.

Президент Ш. Д. Ооржак хуралдың төнчүзүнде чүве чугаалааш, айыттынгак ажылдарны боттандырып чорудар дээш чазактың-даа, профэвилелдерниң-даа талазындан демниг, шудургу ажылдаары негеттинип турарын, ол ышкаш курорттарже-даа, школа лагерьлериче-даа путевкаларның өртээн чиигедир талазы-биле ажылдарның чоруттунуп турарын, электри энергиязынга өртектерни контрольдаарының эргежок чугулазын, ылангыя мал ажылында ажылдап турарларның социал камгалалы дээш профэвилелдерниң-даа, чазактың-даа талазындан боттуг ажылдарны кылып чорударының чугулазын демдеглээн.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профсесчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

ҮРЕЗИН ЧЕДЕР

Таңды районнуң совхозтарының шөлдери тайга эдээ, хар колдуунда чаа эрип эгелээн-даа болза, чамдык ажыл-агыйлар часкы хову ажылдарынче эгелеп киреринге белен. Ынчалза-даа тараа үрезиннери чедишпейн турар. Бо талазы-биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы өскелерден артыкшылдыг боор турар. Үрезинге ажыглаарындан артар барык муң тонна кызыл-тасты районда болгаш республиканың өске-даа ажыл-агыйларынга сайгарып турар.

Сосновкада техника белеткели барык доозулган деп болур. Часкы тарылгага ажылдаар тракторларның чамдыктарының аккумуляторлары чок турган. Сөөлгү хүннерде оларны база четчелээн. Эрткен чылын сосновкажылар гектардан-на 7-8 центнер тарааны ажаап алган болза, бо чылын 7,5 муң гектарның бирээзинден-не 10,5 центнер дүжүттү өстүрерин шиитпирлээн.

(«Шынның» корр.).

«КАРА-ХӨЛҮМ МЕҢЭЭ ЭРГИМ»

● Интервью-бодал ●

Владимир Балчий —«Кара-Хөл» совхозтуң кошкар кадарчызы. Ажыл-херекчи кижи.

— Силер өскен-төрээн чериңерниң ёзулуг ээзи мен деп бодап чорууп силер бе?

— Өскен-төрээн черивиске боттарывыс ээ болбайн канчаар бис. Ынчалза-даа ёзулуг ээ деп чүвениң утказын амдаа чедир медерел билбейн турарывыс-биле чүү-даа болуп турарга, ыт чок орардыр бис. Чыдып калган чорук-тур ийин, ажыы-биле чугаалаарга.

— Чүнү канчалза экил?

— Малчыннар, кадарчылар, бистер малывысты ээн каапкаш, ажыл соксадыр аргавыс чок-тур. Бо хүнде айтырыг ынчаар тургустунуп келген. Канчаар-даа аргажок чаржынчыг байдалда чурттап чорууп бис. Акша-шалыывыс эвээш, 200 хире акшаны өг-бүлеге канчаар чедиштирерил? Кыш-чай, дүн-хүн дивес ажылдаар-дыр бис, шөлээ ажыглаар чай кайдал, дыштаныр, байырлал хүнү деп чүве биске барымдаа чок, а телевирже ол кирбейн турар. Өске совхозтарның малчыннарынга тускай хептерни үндүрүп берген, дүнеки үеде ажылы дээш, дизельдиг моторну боду ажылдадып, электриктиң хүлээлгезин күүседип турары дээш Сага шалың төлевирин доктааткан-дыр. А бистиң кадарчыларывыс ол дугайында негеп, айтырыг тургузар хамаанчок, билбес-даа. Ажылывыстың чымыштыг, бергезин чугаалап канчаар. Араатан бөрү-даа, алыксакчиксек оор, дээрбечи кижилер-даа дөмей апарган. Олардан чериниң черинде чаңгыс кадарчы канчаар камгаланырыл? Бети дээрге боону кадарчы кижиге хойну хүлээдип тура, кады тыпсып бээри чогумчалыг деп бодаар мен.

— Хоруглуг эвес-ле болгай...

— Ынчалза-даа боо чөпшээредип, ону холга ап деп чүвениң биске шүүттүгүн билген болзунарза. Бети дээрге чүгле угааның чедер-четпезин хынадыр дээш албан Кызыл чедер апаар сен. А угааны багай кижиге күрүнениң өнчүзүн—малын канчап бузупрээн деп? Ужуру болза, хойну кадарчыга хүлээдип тура, ооң-биле кады бүгү чүүл-бүрү херек хер-херексел болгаш боону тыпсып бээр ужурлуг. Үнүүшкүнүнүг комиссиядан кылгаш. А бис ону эрттирер дээш район, республика төвү кирип, бир эмчини эртерн дээрге-ле бир хүнүнүң ажылы, а ында чежени эртер ужурлуг деп? Хой кадарып чорунда, араатан халдап, коданны кыра туда бээрге, хол-даяң чүнү канчаар сен?

Бо-ла ажылдап келген дуржулгадан алгаш көөрге, ажылдың чымыжы, бүдүрүкчүлүүнге оон чарыгдалы, төлевири оранчок дүүшпес-тир. Кым кайы хире ажылдап кылганыл, ол хирени алыр ужурлуг. А оон башка сонуургал кайда деп. Бир камгалап алган хураганны доруктуруп алыры, ооң азырал-тежээли, дүк, сүдү дээш, анаа хамаарыштыр чаңгысдаа кижиниң ижи халас барбас ужурлуг. Ынчан кадарчы шудургу болур.

— Айтырыг силерге хамаарышпас, ынчалзажок бодалыңарны дыңнаксадым. Малчын өг-бүлениң эр, херээжен ээлери хүлээлгезин деңге күүседип чорууp болгай. Харын-даа херээжен кижиге хөй онаажып турар. Шалыны чүгле улуг кадарчының адынга киирер дидиңер. Эскерген силер бе, шаңналдарны база ынчаар тыпсып турар. Алдарлыг малчын деп ат дижик, бүгү назыда деңге малын малдап, мурнакчы диртип мактадып, ажылдап келген малчын өг-бүлениң эр ээзинге тыпсып бээр. Элдептиг аа? Ол дугайында бодаан силер бе?

— Шында-ла. Өг-бүлеге бүгү чүве не кижиден хамааржыр боор-ла болгай, оон ижи мейден эвээш деп черле шыдавас мен. Ынчангаш үнелел база деп болгу дег. Мен мындыг деп эвес үнелелге чөпшээрешпес-тир мен.

— Алдарлыг малчын өг-бүле азы алдарлыг малчыннар дээн дижик. Че, ону-даа дерт харылап турар кижилер өөрениң көөр чадавас.

— Амгы үе—кижиниң хостуг, ажыл-херекчи, чогаадыкчы ажылдаарынга хөй арганы берген турар үе деп бодаар мен. Ынчангаш ботбашкарнып, хууда ажыл-агыйны тургузуп ажылдаар бодай бердим. Бо чурттап келгеш, кандыг-даа эки-бакты көрүп эртип келдим. Чамдыкта кижиниң бүгү-ле сеткили-биле кылыксап, чедип алыксаан чүвези-даа бууран каар, херек чок чүведенне бир чүве доорaлап-даа каап болур, ынчан хол салдынып, чүге-даа бүзүревейн бээр-даа үе турар.

— Бо хүнде хууда шээр, бода малдыг, кулак бай, Кара-Хөлде, Кызылда бажыңбалгатты тудуп алган, чооктa чаа тус черге тааржыр «ГАЗ-66» чүък машиназын садып алган, ам-на фермерлеп азы арат ажыл-агыйын эгелеп болур кылдыр турумчуп алган деп болур. А чүге Кара-Хөлге эвезил?

— Ол-ла бүгүнү чедип алырынга база дыка хөй чылдар, кызымак ажыл-иш негеттинер деп чугаалап канчаар. Бот-тускайлан ажыл-агыйны Каа-Хем районга эгелээр бодалдыг мен. Ажытөлүм база өзе берген, оларны кода-хоорай черге өөредип алырын күзээр-дир мен. Өзүп орар чаш кижилерниң сундулуг салым-чаяанныг талаларын сайзырадып ап болур арга хоорай черде хөй болгай. Ажы-биле чугаалаарга, манаа чүден-даа чыдып каап чорууp-дур. Ийи-чаңгыс клубка болур кинодан өске чардыгар чери чок, хостуг үезин, дыштанылгазын ажыктыг эрттирер аргазы чок-тур.

— Кара-Хөлге кым ээ болурул? Төрээн чериңерниң салым-чолун чүү деп бодаар силер?

— Мен бодаарымга, совхоз директорундан дыка хөй хамааржыр. Чоокку чылдарда безин каш катап директор солчуп халашты. Анаа томуйлаткан кижилер чок-ла болза варылгага чедир сандарадып каар, чок-ла болза «меңээ-ле дегбеңер» деп принцип-биле стол астыынга олура ажылдаар боор-дур. А совхозувус сайзыралы 50-60 чылдарның деңнелинде артпышаан. Ынчангаш тус чериниң байдалын кончуг эки билир, ёзулуг ажыл-агыйжы, харысалгалыг, негелделиг ээ боор шыдаар кижини анаа ажылдадыры чугула. А ындыг кижи кара-хөлчүлерниң арасында чок эвес болдур ийин, бети дээрге контораның аппарадында. Ынчан бир өскерлиишкин боор болур.

Өскен-төрээн черим, чонум меңээ эргим, «кижи төлү каяа-даа чорууp, куш төлү каяа-даа ужар» дээр болгай, ынчалза-даа каяа-даа барзымда, авам, ачам артып калган Кара-Хөлүм меңээ эргим.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН.

Демнежилге КҮРҮНЕЛЕРИНДЕ

ШОКАР МЕДЭЭЛЕР

● Байкал чоогунуң тывынгыр ажыл-агыйжыларының болгаш үлетпүржүлериниң съездизи анаа болуп эрткен. Оон киржикчилериниң кичээнгейиниң төвүнге девискээрниң ажыл-агыйжы амыдыралының чүгле бөгүнгү байдалы эвес, а харын бар курлавырларның, ылангыя ыяш, өңнүг металлургияның, химияның болгаш нефть химиязының продукциязының ачызында барааннар бүдүрериң болгаш ачы-дуза чедирерин көвүдедириниң айтырыглары турган.

Иркутск областа улуг концерннер, комбинаттар болгаш заводтар-биле чергелештир барык беш муң хире биче бүдүрүлгелер ажылдап турар. Эрткен чылдың иштинде олардан үндүрүг кылдыр безин чүс миллион рубль күрүнеге кирген. Съездиге девискээрниң ийи эвилелин — тывынгыр ажыл-агыйжыларның болгаш үлетпүржүлериниң эвилелдерин каттыштырар дугайында айтырыгны база шиитпирлээн.

● Россия Федерациязының Төп банкызы А. Невскийниң Чуд хөлге тиилелгезиниң 750 чыл оюнга тураскаады 3 рубль үнелиг чаа чоосту апрель 2-ден эгелеп эргилдеже үндүрген. Тураскаал чоосту ак өңнүг чес-никель холуксаадан кылган, диаметри 33 мм тырыкы хевирлиг. Арын талазында Спасск суургазының болгаш ийи баштыг эзирниң баарында Ровта Покров дуганының хевирин сиилбээн. Чоос кылыр чериниң «ЛМД» деп демдээ, үстүү талазында «Россия банкызы», адаанда «3 рубль», «1992» деп бижиктерлиг.

Артыы талазында Чуд хөлге дайылдажып турган орус шериглерни болгаш немец рыцарьларны сиилбээн, үстүү талазында «Александр Невскийниң Чуд хөлге тиилелгезиниң 750 чылы», адаанда «1242 чылдың апрель 5» деп бижиктерлиг. Кыдыын долгандыр «Үш рубль» деп бижикти ийи катаптаан, оларның арасында ийи беш-адыр бар.

А. Невскийниң Чуд хөлге тиилелгезиниң 750 чыл оюнга тураскааткан чоосту бир миллион штук тиражтыг кылдыр үндүрген болгаш коллекциялаар өртек-биле садып сайгарарынга көрдүнген.

● Чечен Республиканың президентизи Д. Дудаев Грозный хоорайга парлалга конференциязын эрттирген. Республиканың девискээринде турар бүгү шериглер ооң юридиктиг эргезинге кирген деп, Д. Дудаев чарлаан.

● Кара далай Флодунуң статузун өскертир дээн оралдажыышкыннарга хамаарыштыр Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин шынгыы сагындырыг кылган. Шагдан бээр орус флоттуң туруп келген чериң хуваажыр дээн планнарга хамаарыштыр бодунуң эң-не таарзынмааның Россияның Президентизи илергейлээн.

● Пенсионерлерниң социал камгалалдыын күштелдиреринче угланган чугула шиитпирни Россия Федерациязының Дээди Советси хүлээп алган. Назын талазы-биле пенсияже үнгеннерниң айда алыр пенсиязының адаккы хемчээлин 800 рубль кылдыр доктааткан.

● Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң (ХКД) Шериг-Агаар ужар чүүл күштериниң шериглеринге анаа дайынчы болгаш сержант составының шериг албанын эрттирериниң кол негелделериниң төлевилелин чугаалажып көрген. Шериг албаның кереэ азы тускай дугуржулга ёзугаар эрттирери төлевилелде көрдүнүп турар.

● Грузияның Поти хоорайынга тулчуушкуннар болган. Грузияның президентизи турган, а оон сөөлүнде дүжүрткен Гамсахурдианың талалакчыларының болгаш удурланыкчыларының арасынга хан төгүүшкүнүг тулчуушкуннар үезинде өлүрткен болгаш балыгланган кижилерни ийи талалар амгы үеде санап турар.

● Италияның президентизи Франческо Коссига чоокта чаа Санкт-Петербург хоорайга барып чораан. Невада хоорайның бедик албан-дужаалдыг кижилери-биле Италияның президентизи ужурашкан болгаш Италияның база Санкт-Петербургтуң арасынга экономиктиг болгаш садыг харылзааларын дорт калбартырының айтырыгларын чугаалажып көрген.

● Агаар делгемиңге дайынчы самолёттарның дежурнайлаар үезин кызырар дугайында шиитпирни Японияның «бот-камгалал күштериниң» командылалы болгаш национал камгалал эргелели хүлээп алган.

● Днестр хем девискээринде чепсектиг чөрүлдээни таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле айтырыгны Россияның, Украинаның, Молдованың, Румынияның даштыкы херектер министрлериниң ужуражыышкынынга чугаалажып көрген.

● Сенатор-демократ Сассер санал киирип, АКШ-тың шериг чарыгдалдарындан 10 миллиард долларны дараазында чылда кызырарын сүмелээн. Чөөн Европа чурттарында политиктиг болгаш экономиктиг байдал өскерилгени-биле холбаштыр Американың Каттышкан Штаттарынга айыыл эвээжеп турар деп, сенатор-демократ медеглээн. Ынчангаш АКШ-тың шериг чарыгдалдарын дараазында сан-хөө чылында көвүдеткен херээ чок деп, ол чугаалаан.

● Россиядан Молдоваже акша шилчидерни (почта-биле) моон мурнунда шуут хораан турган. Ол хоруушкунну күш чок болдурар дугайында шиитпирни Молдованың чазаа хүлээп алган.

● Японияның даштыкы херектер министри бо чылдың апрель төнчүзүнде азы майның эгезинде Россияга келир. «Соңгу девискээр» айтырыглары Россияның чазааның мурнунга Японияның даштыкы херектер министри база катап тургузар бодап турар.

● Бундесверниң (Германияның бүгү чепсектиг күштериниң) амгы үеде кол сорулгаларының дугайында Германияның камгалал министри медеглел кылган. Герман чепсектиг күштер Европага эң-не күштүг болур ужурлуг деп, ол чугаалаан.

● Татарстанның национал шимчээшкининиң удуртукчузу Фаузия Байрамованың Москва телевидениезинге берген интервьюзунга таарзынмаан чорук чүгле Россия найысылалында эвес, харын Татарияның найысылалы Казань хоорайда база күштүг болуп турар. «1552 чылдан бээр Россия-биле дайын байдалында туруп турар бис» деп, Ф. Байрамованың медеглелин хөй кижилер шынгыы буруу шаап турар.

● Россияның улус депутаттарының VI Съездизинге чугаалажып көөр кол айтырыгларның бирээзи — Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилели. Хамаатыга эргелерни болгаш хосталгаларны күрүне эвес, а анаа төрүмелинден бойдус тыпсыр деп бодалды чаа Конституция төлевилелин ажылдап кылырынга киришкен хөй юристер илергейлеп турар. Хамааты кижиге хамаарыштыр судтуң шиитпирин азы шиитпирин ук хамааты хүлээп албас болза, делегей органнарынга хомудал киирер эрге дугайында айтырыг тургустунган.

Республиканың совет-ажыл-агый активиниң хуралындан

ЫНЧААР АЖЫЛДААШ, ӨӨДЕЛЕВЕС БИС

Чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырарының талазы-биле хемчеглерни эң баштай эрткен чылдың октябрь 12-де республиканың совет болгаш ажыл-агый активиниң чөвүлел хуралынга чугаалажып көрген. Ол хуралга хүлээп алдынган хемчеглерни ап чорутканының түңнелинде, кышты республика аъш-чем хандырылгазынга улуг-ла бергедээшкиннер чок эрткен. Чурттакчы чоннуң аъш-чем хандырылгазын чогумчударының талазы-биле немелде хемчеглерни республиканың совет болгаш ажыл-агый активиниң чөвүлел хуралынга апрель 4-те чугаалажып көрген. Бо чөвүлел хуралды кыштаглаашкын адакталып, часкы хову ажылдары эгелээр мурнуу чарында эрттиргени база анаа эвес. Бир талазында, эрткен чайын, кыжын канчаар ажылдаанывыстың түңнелин каксы үндүрер, часкы хову ажылдарынга белеткелди көрүп көөр, көдээ ажыл-агыйның аъш-чем продуктуларын чүү хире бүдүрүп болурувустуң арга-шинээн тодарадыр арганы чөвүлел хуралга чугаалажып болур. Сүт, эът, картофель, ногаа аймаа-биле, бир эвес эки ажылдаар болзувусса, Тыва бодун хандырып болур арга бар дээрзи билдингир болгай.

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн «Чурттакчы чоннуң аъш-чем хандырылгазын чогумчудар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» илеткелди кылган. Россия Тывага 1991 чылда 93 муң тонна, а 1992 чылда 55 муң тонна тараа аймаан бергенинин ачызында аъш-чем-биле хандырылга чүгээр болган деп ол демдеглээн. А республиканың чылда чүгле тараа аймаанга хереглели мындыг: далган дээрбелеп алырынга 40-46 муң тонна, үрезинге болгаш мал чеминге 150-160 муң тонна тараа херек. Ниитизи-биле 220 муң тонна тарааны чылдың-на өстүрүп, оон дүжүдүн ажаап ап турар болзувусса, Тываның хереглелинге четчир. А 1991 чылда чүгле 99 муң тонна тарааны республиканың ажыл-агыйлары өстүрүп, ажаап ап шыдаан. Ол дээрге хереглелдиң чартыынга безин четпес-тир. Эрткен чылын чамдык совхозтар дыка куду дүжүттү өстүрген. 20 совхозтарның дүжүдү 1 гадан 4 центнерден эвээш болган. «Коммунизмниң херели» совхозтуң дүжүдү 1 гадан 2,2 центнер. «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң 1 гадан 2,9 центнер. Бо дээрге эң эвээш дүжүттү өстүрүп алган ажыл-агыйлар-дыр. Чүгле 8 совхоз 1 гадан 10 центнерден хөй дүжүттү алган. Республика деңнели-биле алыр болза, эң бедик дүжүттү «Кызыл тараачын», «Алдан-Маадыр» совхозтар өстүрген. Оларның дүжүдү ортумаа-биле 1 гадан 13 центнер. Эрткен күстүң дүжүттүң куду болганының бир чылдагааны часкы хову ажылдарынга четпес белеткел, сугарылганы багай чорутканы, тарааны өстүрериниң технологиязын сагываады дээш, дүктүг чүве болза, тазаргыже чедир катаптап келгенинче четпестер болган.

1992 чылда республиканың көдээ ажыл-агыйлары ниитизи-биле 168-170 муң тонна тарааны 168 муң га черге өстүрер ужурлуг. А часкы хову ажылдарынга белеткелде мурнуку чылдарның четпестери катаптаттынып турар. Артык кезектерниң чедишпези, чаа техниканың келбейн турары-биле байдал улам нарыыдаан.

Эрткен чылын совхозтарның бүдүрген картофели чурттакчы чоннуң өстүрген картофелинден эвээш болган. Республикада тарып өстүрген 32,2 муң тонна картофельдиң 23,7 муң тонназы азы 73 хуузу чоннуу. Моон алгаш көөрге, чурттакчы чон бодун боду картофель болгаш ногаа аймаа-биле бүрүн хандырып болур ышкажыл. Чурттакчы чоннуң чамдызы картофель, ногаа аймаа тарып өстүрбейн турары база билдингир болгай. Бир эвес организация, өг-бүле бүрүзү картофельди тарып өстүрер болза, бо чем продуктулары-биле хандырылгада бергедээшкиннер чайгаар-ла чиде бээр-дир.

Чоннуң хереглелин хандырар дизе, 1992 чылда 38 муң тонна (дириг деңзиге) эътти, 40 муң тонна сүттү бүдүрер херек. Ону бүдүрүп ап болурунуң магадылалы, амгы үениң байдалы-биле алыр болза, арай-ла чигзиниг. 1991 чылда сүт, эът бүдүрерин 1990 чылдың деңнелинден кудулаткан. Сүт 5,2 муң тонна, эът 5 муң тонна, саржаг 155 тонна эвээжээн. Республиканың сүт-бараан фермалары саар 1 инектен ортумаа-биле 1454 килограмм сүттү 1991 чылда саап алган. Ол дээрге 1990 чылдың деңнелинден 202 килограмм эвээш. Эрткен чайын мал чеминиң курлавырын тургузуп ап шыдавайн, кыштаглаашкынга багай белеткенгенинден кыжын хөй мал өлген. Чамдык сүт-бараан фермаларының одалга системазын эрткен күзүн-не база кыжын доңурганындан сүт бүдүрүлгези дыка кудулаан. «Хемчик», «Нарын», «Өөк», «Совет Тыва» дээш, өске-даа совхозтарда хөй мал өлүп хораан. Бо мындыг байдал сүт, эът бүдүрүлгезин көвүдедирин нарыыдадып турар.

Чоннуң аъш-чем хандырылгазын чогумчудар талазы-биле кандыг хемчеглерни ап чорударының чугулазын, республика чүнү кылып, кандыг продукцияны боду бүдүрүп, боду бодун хандыртынып болурунуң дугайында чугаалап тура, көдээ ажыл-агый министри, Россия биске дузалажып турар-дыр, ынчалза-даа хамыктың мурнунда боттарывыс боттарывыска ынанып ужурлуг бис, Россия төнчү чокка дузалап шыдавас, моон соңгаар мурнукузу ышкаш ажылдаар болзувусса, чүү-даа бүтпес деп чугаалаан. Оон бо сөстери-биле чөпшээрешпес арга чок. Мурнукузу ышкаш ынчаар ажылдааш, өөделевес бис.

Бүдүрген продукцияны күрүнеже чагыынга дужааганындан аңгызын, тус черге болбаазырадып, кадагалаар аргазын тургузар херек деп министр демдеглээн. Оон чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазы ончуг хамааржыр. Бо чылын «Кызыл» агрофирма, «Тиилелге», «Кызыл тараачын», «Саян» совхозтар далган тыртар дээрбелер садып алганнар. Олар ам далганны боттарының өстүрүп, ажаап алганы кызыл-тастан кылып болур. Бо хүннерде «Тиилелге» совхозтуң дээрбези анаа турар, чүге дизе далган кылдыр тыртар кызыл-тас чок.

Чөвүлел хуралга колдуунда көдээ Совет даргалары, ажыл-агый удуртукчулары санал берген. Чоннуң аъш-чем хандырылгазын чогумчудар талазы-биле тодаргай саналдарны оларның хөй кезии бербээн, а ажылдаарының кайы хире бергезинин, өртектериниң өскенинге хомудалдар болган. Алды кижи санал берген соонда, чөвүлел хуралды эрттирип турган Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ол дугайында сагындырарга-даа, саналдарның хөөнү шоолуг-ла өскерилбээн.

Ынчалза-даа чер-черлерде чамдык ажылдар кылдынып турары саналдардан билдинди. Кызыл-тас, тарааны чонга садары-биле тарыыр деп турарын, амгы үеде дээрбени, хлеб быжырар пекарняны тудуп, ажыл-агый эътти килограммда 15-20 рубльге садып турар деп, «Ак-Тал» совхозтуң директору В. М. Оюн дыңнатты. Мөген-Бүрен көдээ Советиниң даргазы К. У. Успун сарлык фермазын тургузуп, анаа сарлыктарны саар, ол ышкаш шээр малды база саар деп саналды киирген. Чон азырадыкчы хөөнден үнмээн, оожургак хөөнүг хевээр, ону оон үндүрер херек деп Чыргаланды көдээ Советиниң даргазының чугаалааны бистиң шуптувусту бодандырар ирги бе?

Чоннуң аъш-чем хандырылгазын чогумчударының ылаптыг магадылалының бирээзи көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүдедири болгай. Ынчангаш бо сорулга-биле харылзашкак өртектер, совхозтарга банкыдан чээли бээриниң чуруму, өске девискээрлер, харын-даа даштыкы чурттар-биле садыглажыры дээш, өске-даа чугула айтырыгларны санал берген эштер көдүрген.

«Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чем хандырылгазын чогумчудар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» шиитпирни чөвүлел хуралга хүлээп алган. Часкы тарылганы эки шынарлыг чорудары, чонга үрезинни эрги өртектер-биле садары, Кызыл хоорайның чурттакчыларынга коллективтиг огород тудары-биле 330 га хире черни тускайлап бээри, келир күзүн совхоз, колхоз бүрүзүнге 100 тонна тарааны чемге курлавырлаары, тараа дужаар талазы-биле күрүне чагыын күүседири, Тывага бүдүрүп шыдавас продукцияны өске девискээрлерге бүдүрери-биле кады тургускан бүдүрүлгелерниң ажылынга киржилгени шуудадыры, эът комбинаттарынга эът курлавырын тургузары дээш, өске-даа хемчеглерни ап чорударын шиитпирде көрген.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

КОМИТЕТ ДҮШКЕН, КОМПАНИЯ ТУРГУСТУНАР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1992 чылдың январь 30-деги доктаалы-биле Тываның Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң дүжүргени билдингир. Ынчаарга Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу бодунуң 1992 чылдың февральдың 2-де доктаалы-биле үстүнде комитеттиң орнунга Күрүнениң телерадиокомпаниязын тургузарының дугайында айтышкынны берген. Ооң тургузукчулары РФ-тиң Парлалга болгаш информация министерствозу-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели болган.

Ол шиитпирлерниң соонда, тыва телевидениениң болгаш радионуң бөгүн ажылдакчылары боттарының мурнундагы ажылындан үнген — деп чугаа тарай берген. Олар чаа тургустунар телерадиокомпанияга келир, май айның эгезинде, катап баддырыышкын бижээш, ажылдап кирер ужурлуг. Ол бөгүнгү дугайын номчукчуларга сонуургадыры-биле бистиң корреспондентивис телерадиокуркомнуң чамдык удуртукчулары-биле ужуражып, олардан айтырыгларны салган.

— Тыва күрүнениң телерадиокомпаниязы дээрге, чогаадыкчы-бүдүрүлге угланыышкынныг каттыжыышкын болур-дур ооң Уставында чугаалап турар. Ону база чоокта чаа хүлээп алган — деп, компанияның даргазы Тавалай Чилбакович Салчак чугаалады. Чоокта чаа Чингине директорга Очур Содномович Ширин-дуу томуйлаткан. А радиодамчыдылгазының талазы-биле директор Василий Борахеевич Монгуш болган.

Компанияның эт-хөреңгизиниң дугайында айтырыгга Чингине директор О. С. Ширин-дуу мынчаар харыылаан:

— Күрүне телерадиокомпаниязының эт-хөреңгизи федерацияның болур, ынчалза-даа ол бүгү — компанияның өнчүзүнге кирер санаттынар. Акшаландырыышкынның үнер дөзү РФ-тиң Парлалга болгаш информация министерствозун дамчыштыр бистиң республика бюджединден хандырар. Ынчаарга бүгү-ле телерадиоаппаратуралар, автопарк болгаш өске-даа дериглелер-биле компания боду хандыртынар апаар. Чүге дээрге рынок экономиказының негелдези-дир. Ынчангаш бистиң мурнувуста улуг бергелер туруп турар. Амгы үеде бистиң эргевисте машина-техника байдалы берге. Автомобильдерден чүгле чүгү ажылдап турар. Өскелери эргижирээн азы үндүр бижиттинген.

Компания апарган соонда, радиодамчыдылгазының байдалы болгаш ооң ажылы кандыг болурун сонуургаарывыска, мурнунда турган комитеттиң радиодамчыдылгазының ооң кол редакторунга турган Б. Маады адырлар аайы-биле редакцияларның орнунга бөлүктерниң тургустунарын дыңнаткан. Олар дээрге ниитилел-политиктиг дамчыдылга бөлүү, (орус, тыва дылдарга), литература, ооң-шии, хөгжүм болгаш аныяктарга, уругларга дамчыдылгалар, колдуунда дөрт бөлүк турар. Бо структура өскерлип берип база болур.

Теледамчыдылгалар база-ла чаа ёзу-биле организастаттынар апаарын хоочун тележурналист Д. Ондар чугаалаан. «Медээлер», «Тыва черде», «Ураанхай», «Здравствуй» дээн ышкаш, чаңчыл апарган дамчыдылгалар хевээр артар-даа болза, оларның утка-шынары болгаш аян-хевири шуут чаартынар апаарын ол чугаалаан. Ынчаарга телевидениеге база-ла бөлүктер тургустунар болгаш олар боттарындан шуут хамаарышпас, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар. Ол бөлүктерден телекаттыжыышкынны тургузарын бодап турар.

Телерадиодамчыдылгаларның шак-үези биеэки-ле хевээр артар, ынчалза-даа тыва болгаш орус дылга үндүрүлгелерниң үелериниң аразында бичии ылгал турар. Чижээ, радиога дамчыдылганың 70 хуузу тыва, 30 хуузу — орус дылга болур. Телевидениеге база-ла ол хире. Ынчаарга радиодамчыдылгазы чылда 740 шак, телевидениеге — 450 шак кылдыр дүрүмде доктааткан.

Тыва Республиканың телерадио күрүне компаниязының коллегиалдыг органы Чөвүлел болур. Ол Чөвүлел чылда ийиден эвээш эвес катап чыглыр болгаш компанияның материалдыг, сан-хөө болгаш кадр айтырыгларын шиитпирлээр.

Компанияның телерадио аппаратуралар-биле хандырылгазын, а ол ышкаш керээлер чарарын-даа ол боду чорударын чөпшээрээн. Ынчангаш компания даштыкы чурттар-биле-даа харылзаа тудуп болур эргелиг. Дамчыдылгалар чүгле республика иштинге эвес, харын база ооң кожа-хелбээ чурттарының-даа айтырыгларынга хамаарыштыр кылдынып болур.

Чаа компанияга кадрлар айтырыының шыңгыы боор туралары чугаа үезинде илдең болган. Чүге дээрге кым-на эки профессионал белеткелдиг, кайы хире тывынгыр, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар болдур, ындыг кижиниң ажылы кестү бээр, ажылдаарынга тааланчыг болур. Ынчангаш компанияга эң-не шымрак дээн, ёзулуг телерадиожурналистер артар апаар. Компанияның удуртукчулары элээн кызырылдаашкын болу бээрин чажырбайн турарлар. Кижи бүрүзү бодунуң ажылдап шыдаптарын, чонну сонуургадыптар аргалыын, профессиязынга ёзулуг бердингенин болгаш кызымаан көргүзер үе келген.

Мурнундагы телерадиокомитеттиң орнунга шуут чаа, амгы үениң негелдезинге дүүшкен тыва телерадио күркомпания тургустунар-дыр. Бистер, көрүкчүлер, ам ооң эң-не солун, амыдыралды ол-ла олчаан көргүскен дамчыдылгаларны манаар бис. Чүге дээрге ажык-чарлыг, демократтыг ёзунуң үезинде эфир хостуг-биле, шын ажылдаар апаар.

Топча МОНГУШ.

КЭЭРГЕНЧИГ-ДИР

Солуннарга бижип турары актыг черге «контр» деп нүгүлдеткеш, боолаттырып өлүрткен кижилерниң дөргүл-төрелдериниң болгаш ажы-төлдериниң бижип турар материалдарын кижи дүвүрел чокка номчуп шыдавас. Эң ылаңгыя, оларның ажы-төлүнүң бижээн сагыжышкыннарын номчааш, карак чажы тектүп, боостааны кара чүве харлыктыр дүй тыртып бээр. Кендей Салчактың «Чаңгыс катап чемгерген болзумза» деп материалын номчааш, хөөкүйнүң мен-даа болза, чемгерген болзумза деп кижи бодап кээр-дир.

Тыва кижи өдүрүп чиир малын-даа болза, өзээриниң мурнунда суггарып алыр ышкажыгай. Ол үеде кижилер адыгуузун малдан безин дора көрдүрүп чорааның сактып кээрге, коргунчуун. «Шынап-ла, «контр» деп сөстен улус коргар чораан. Ол кижини чемгерипкен кижи турган болза, база «контр» дээш бажыңнап-ла алыр турган боор. А оларны хайгаарап, байысаап турган, холунда бүрүн эрге-дужаал тудуп турган кижилерниң кээргээр сеткилиниң чогу-дур.

Мен Барыын-Хемчик чурттуг мен. Чайгы үелерде ойнап өскен черлерим Бижиктиг-Хая чанында Иштии-Шык, Артыы-Шык, Эдегей. Кудугуй ол ынчаар чүве. «Контр» деп сөс бистиң аалдарывысты база оюп эртпээн. Бичиимде ол сөстү дыңнап, ада-ием-биле, өске-даа төрелдерим-биле оон хат-салгынындан коргуп-хоюп чораанывысты сактыр-дыр мен.

Ол та каш чылдар үези турган чүве, эки-ле билбес мен. А «контр» деп сөстү 40-50 чылдарда бичии тургаш, дыңнап чордум. Аалывыска ол сөстү адаары коргунчуг турган. Чүге ындыг турганын сеткилимде ада-иемден дыңнаан мен. Мээң авамның ачазын Сарыглар Хүлер Байыскылан оглу дээр чүве. Ол шагда кырган-ачамны «контр» дээш эрге-чагырга тудуп, бодунуң төрээн чериниң улустары сүрүп шаг болган чүве-дир. Хөөкүйнүң контр болур харыыда-даа чок хире, аажок хөй ажы-төлдүг, аргажок ядамык улус чораан. Көвей ажы-төлүн азырап-доруктурар дээш Хемчик арыында Улуг-Алаак, Ак-Кажаа деп кыштагларга кыштап, чыл ажып чораан.

Уруглары шупту 18 кижи турган. Кедер идик-хеп чедишпезинден бир кижиге-ле бир эттеп каан алгы берип каар. Баш талазын куду кылдыр, ийи бышкаандан мойнунга шарып алгаш, оргазынга ыштып алгаш, соок кыш ажыр чорааннар дээр. Уруг-дарыы ынчап чорааш шору өзе бээрге Шекпээрге бай орустарга чалчаалай берген. Бир-ле хүн кырган-ачамның хөлечиктеп турганы бай орус ину келдирип алгаш, Хем-Белдиринде черле чогум чүү болуп турарын билип келинер дээш, коңчуг аъттарны мундургаш, улуг оглу Сарыглар Семис-оол-биле келдирээн амгы Кызыл хоорайже чорудупкан. Чанып келгеш: «Кызыл орустар ак орустарны үндүр сывырып турар чүве-дир» деп чугаалап келгеннер.

Оон соонда Шекпээр ол ынчаар тывалар кырган-ачамны «контр» дээш сүрүп эгелээн. Дүнелерде оорланып, аалынга кээп чемненип алыр. Хүндүс дагларга чаштынып чоруп турган. Өг-бүлезин амыратпас боорга, багай самдар өөн көжүрүп алгаш, Берт-Кожагарже дезип көже берген. Кезүлбес хаяларлыг черге өөн хондуруп алгаш, хүндүс Берт-Кожагарның хаяларының аразынга чаштынып хүнзээш, дүне өөнге чедип кээп турган. Чеже чаштынып хая-даш аразынга хонаттаар боор. Ынчап чорааш, хөөкүй чыланга база шактырып алган болган.

Бир дүне өөнге удуп чыдырда, аъттарлыг улус келеп чедип келгеш, тудуп аппарган болган. Үш-дүн ортузунда имилеме ажы-төлү ыглажып-сыктажып, шоолайның чадып калганнар. Ийи хонганда арыы бажың хапыйтыр эттеп каапкан, кижи сеги кижи аалынга келген. Ол улус кырган-ачамны Эдегейниң Үстүү-Арт кырынга кудук базындыр олуртуп алгаш, боскунга чидиг бистиг бижек тудуп, аныыл тургаш байысаап турган дээр чораан. Актыг чүве ак, каралыг чүве каралыг-ла чүве ыйнаан. Салымканың бодаарга, буруу чогу-ла чөп болган хире. Оон соонда олчаан мунне сүрбейн барган. Ынчалза-даа авам суглар залга бир черден шала таныыязы улус кээрге, важок сестип, коргар чораан. Оларның аайы-биле бистер база анаа-ла корга бээр бис.

Ачазы-биле кады Хем-Белдири деп черге чорааш, улуг оглу Сарыглар Семис-оол элээн эки чүвелерни билип алган хирелиг. Сөөлүнде баштайгы тыва чолаачылар-биле чолаачылар курузун-даа дооступ алган. Кызылдың транспорт черинге чолаачылап ажылдап чораан. Бир уруу, авамның кады төрээн дуңмазы, Татьяна Хүлеровна Бакаан хөй чылдарда башкылап чорааш, 1990 чылда чок болган.

Кырган-ачам Сарыглар Хүлерниң аажы-чаңның бодаарга «контрлап», чонунуң мурнунга бак чүве кыла бээр хире эвес кижи болчук. «Контр» деп турган улустар шупту чонунуң ак сеткилдиг, мурнакчы, төлептиг кижилери ышкажыл. Кижи хамык чүвениң сөөлүнде, ам бүгү чүвени бодап олурарга, шынап-ла, оларның салым-чолу кээргенчиг-дир. Оларның дээш, ажы-төлү, дөргүл-төрелдери чон аразынга ат-алдарын баксырадып, улуска дорамчыладып, кыстырып-хыйдырып чорааннар кайы хөй.

Шивегейниң шоолайга чажырып шыдавас дээни дег, кем чок кижилерниң актыг салым-чолу илереттинип келгени ол-дур. Мен чонумнуң төөгүзүнге хамаарышкан билир чүвемни черле чажырып шыдавас мен. Билир турган болзумза, Кара-Сал Пириилей дугайында-даа бижиптей эртик мен. Салым-чолу ам-даа билдинмейн чоруур, репрессияга таварышкаш, амы-тынындан чарылгаш улустарның дугайын билир шаа-биле, дыңнааның-даа шаа-биле чажырып чорбайн бижиир болза, эки деп бодаар мен.

Ажырбас, бичии чазыпсывысса-даа чон шынны эде чугаалап, тодарадып бээр. Кырган-ачам дугайын мен карам-биле көрүп чорбаан мен. Мээң авам безин ол шагда бичии чораан. Авамдан 1954 чылдар үезинде харам чугааның дыңнааным олчаан бижидим. Чаңгыс чер-чурттугларым оон ынай тодарады-даа бээр чадапас боор. Мен мында кырган-ачамны бактавайн-даа, мактавайн-даа тур мен. Херектиг канчаар болуп турганын билир шаам-биле бижидим.

Ынчангаш Кендей Салчактың адазын сактып, кээргеп бижээн сагыжышкынның чүрээмниң хаңызындан кээргеп, оон ажыг-шүжүүн деңге үлежиксеп, кырган-ачам дугайында сагыжышкынны кыска-биле бижидим. Алызындаа таныышпас-даа болзувусса, чаңгыс школага өөренип, ол-ла интернатка чурттап чораан-дыр бис. Шынап-ла, мен беш класска өөренип турумда, Кызыл-Мажалыктың интернат эргелекчизи Салчак Дава турган чүве. Бистиң-биле оон оглу Доржап кады өөренип турду.

Черле репрессияга таварышкан, амы-тынындан чарылган улустуң ажы-төлүнүң материалдыг дуза чедирилгези багай деп бодаар мен. Азы ол ажы-төлге хамаарыштыр репрессия ам-даа уламчылап турар чүве бе? Төөгү кажан-даа бадалып читпес, чонувус ону дөмей-ле коптарып үндүрүп келир.

Сарра КУУЛАР.
Башкы.
Сесерлиг суур.

Материал парлаттына берзе, гонорарын «Мемориал» ниитилелиниң агар санынче шилчидерин диледим. **(Автор).**

ИЕНИҢ БУЯНЫ

Оон алыс чуртун уктаар болза, Чадаана сумузунуң Бора-Чыраа ол. Борбак Дембиреловна Хомушку Бажын-Алаак ортумак школазының сески клазын дооскан соонда, күш-ажылчы базымын ынчангы «Искра» колхозтуң сүт-бараан фермазынга эгелээн. Ол үеде бүгү ажылдарны хол-биле кылыр турган. Инек саарда, төрээн инектер чемгерер сиген-даа дажыглаарда хол шимчээр. Чайгы үеде малга сиген белеткелинге бүгү ажылдарны база-ла хол-биле кылып турганнар.

— Аныяк турумда менээ ажылдың ут-шиин айтып, сүме кадып, мени деткип чораан угбаларым Фина Кужугет, Шаңмак, Севилбаа Ооржактарны, Хурагаичык Ховалыг болгаш оон-даа өскелерни ам-даа утпайн чоруур-дур мен — деп, ол чугаалап олурду.

Саанчылап ажылдааш алды чылдың эрткенин ол эскербээн болган. 1966 чылда республиканың малчыннар Наадымынче баар аас-кежик Борбак Хомушкуга таварышкан. Ол байырлалга чорааш, шаңналып мактадып шаг болган.

1975 чылда өг-бүлезиниң аайы-биле сууржe көжүп кээп, аар-саар ажыл кылып чоруй, садыг сургуулунга өөренип кирип алган. Кызылга бир чыл хире өөренгеш, суурунга барып, школаның борбак садыынга садыгжы болуп ажылдай берген. Каа-даа ажылдап чорааш, Борбак Дембиреловна кижилерге багай аажылап көрбээн. Ынчангаш ону чону эш-өөрү мактаар.

Б. Д. Хомушку беженнээн. Кижи назынында демдеглексенчиг ол байырлал таварыштыр ооң амгы ажылдап турары күрукамгалал фирмазының Чадаана салбырының ажылчыннары эжинге чылыг сөстерин сөглеп турар.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

Эртемденнерниң бодалы, сүмези

ТӨӨГҮНҮҢ ШЫНЫНГА ДАЯНЗА ЧОГУУР

Телерадионуң дамчыдылгаларынга, солуннарга төөгүнүң чугула айтырыгларынга хамаарыштыр «оюза» бодалдар, «хуурда» тайылбырлар сула салдына бээр таварылгалар сөөлгү үеде чаңчыл болуп бар чыдар. Эртемниг үндезилели чок, тодаргай фактыларга даянмаан ындыг медилиг бодалдар, тайылбырларны анаа-ла-бир кижилер эвес, харын албанның кижилери берип турар чүве болганда, ооң ужурунда хөй-хөй кижилер, ылаңгыя аныяктар азып төөрээп-даа болур, албан политиказынга уржуктуг алдагдалдар-даа үнүп болур.

Бо чылдың февральдың 27-28-те болуп эрткен Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок XIV сессиязынга кылган илеткелиниң эгезинге Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Тыва төөгүзүнүң кол үе-чадаларын бурунгу үелерден, тодаргайлаарга, чаа эрага чедир 2 вектен бо хүннерге чедир эң кысказы-биле допчулап киирген. Илеткелчи Тыва төөгүзүнүң чамдык болуушкуннарын шын эвес, сыр өскээр тайылбырлап, оларның болган үелерин хажыдып турар частырыгларны кылган. К. А. Бичелдей Тываның төөгүзүн бурунгу үелерден допчулап бижээш, ону «Тыва күрүнениң төөгүзүнче экскурс» деп бижээн. Херек кырында ап көөрге, ол Тыва төөгүзү эвес-ле болгай. Тыва улус 1921 чылда бодунуң тускай догуннаан күрүнези — Тыва Арат Республика (ТАР) тургустунгуже тускай күрүнези чок, каш чүс чылдарның дургузунда өске улустарның дарлалының адаанга чораан. Мынчангаш бир эвес Тыва күрүнениң төөгүзүн бижиир болза, чүгле ТАР үезинден эгелеп бижиир.

Оон ынай «амгы үениң тываларының бурунгулары Үстүү Енисейниң болгаш Саян дагларының бассейнинге бистиң эрага чедир 11 чүс чылдан-на эгелээш амыдырап чораан болгаш эрте-бурунгу хуннарның болгаш түрктерниң, уйгурларның, кыргыстарның, моолдарның эрте күрүне тургузугларының составынга кирип турган» — дээн. Амгы тываларның эң көөк өгбелери туболар, чиктер, астар, түрк үезинден (6-8 вектер) бээр билдинип келгеннер. Ол дугайын кыдат чыл демдеглелдери, орхоенисейниң руниктиг бижиктери херечилеп турар. Хуннар тываларның шуут бурунгу өгбелери болбайн турар. Түрк дылдыг хуннардан дииги, теле, түрк аймактар укталып үнген. Ынчангаш хуннарны бис өгбелеривистиң өгбелери деп чугаалап болур бис. Уйгурлар, кыргыстар база чамдык моол аймактар тыва улустуң составынче база кирген.

К. А. Бичелдейниң илеткелинде бижип турары-биле алырга, «Тыва XVIII чүс чылда Даштыкы Моол-биле Цинь империязының кезии апарган. Ынчаарга 1902 чылда Тыва Цинь империязының кезииниден үнген».

Тываны маньчжур-кыдат эжелекчилер 1757 чылда эжелеп чагырып алганнар. Ол дугайын илеткелчи XVIII вектен дивейн, XVIII вектиң ортаа үезинде деп бижиир ужурлуг турган. Оон ынай Тыва Цинь империязының анаа-ла «кезии» апарбаан, ону хөй санныг манчы-кыдат шериг боо-чепсек күжү-биле эжелеп чагырып алгаш, бодунуң колониязы кылып алган. Ынчан тывалар джунгарлар-биле кады манчы-кыдат эжелекчилерге удур маадырлыы-биле демисешкен. Ылаңгыя тывалар 1755-1758 чылдарда ойрат хаан Амыр-Санааның манчы-кыдат эжелекчилерге удур демисежип турган маадырлыг тура халыышкынынга кончуг идепкейлиг киришкен. Джунгарлар күрүнезин база Тываны эжелеп алырда манчы-кыдат эжелекчилер бир сая чыгы кижини кырып чок кылганын бижимел материалдар херечилеп турар.

1757-1758 чылдарда Цинь империязы Тываны эжелеп алган соонда, ооң 4 кожуунун (Тожу, Салчак, Оюннар, Хаазут) манчы император Богда хаан Улаастайга турган төлээзи — генерал-губернаторнуң (чанчын-сайытты) дамчыштыр чагырып, аар албан-үндүттүг хавыртып ап чораан. Хемчиктиң эң хөй чонуг Даа болгаш Бээзи кожууннарын Моолдуң Засакту-хаан, Саин-ноян аймактарга бактаап, Маады, Чооду, Шалык, Сартыыл сумулары азы өскээр адаарга, Дзавзи биле Нивазы кожууннарын Моолдуң Засакту хаан аймаанга чагыртып турганнар.

Илеткелчиниң бижип турары ышкаш, Тыва 1902 чылда Цинь «империязының кезииниден үне бербээн», 1912 чылда тыва улустуң бодунуң хостанганы болгаш хамаарышпас чоруу дээш маадырлыг демиселиниң түңнелинде манчы-кыдат эжелекчилерниң дарлалындан хосталып алган.

К. А. Бичелдейниң илеткелинде Тыва 1914 чылда «Россияның, Кыдаттың болгаш Моолдуң үш талалыг керээзиниң негелделерин ёзугаар Россия империязының протектораты апарган, тодаргайлаарга, Тываны Россияның составынга киирген болгаш ындыг байдалга 1917 чылга чедир турган» деп бижээн. Мында кылдынган частырыгларны сайгарып көрээлиңер. Россия, Кыдат, Моолдуң үш талалыг керээзи 1915 чылдың май 25-те Кяхта хоорайга чардынган, өскээр чугаалаарга, кажан Тыва Россияның протектораты апарганда. Ол керээни ёзугаар Даштыкы Моол тускай күрүне болган, ындыг-даа болза, ол Кыдаттан хамаарылгалыг болуп арткан. Ында Тыва дугайында чүнү-даа чугаалавайн турар.

1914 чылда Тыва Россияның составынга каттыжып кирбээн, анаа-ла ооң протекторады деп санаттынып турган. 1915 чылда чарган Россия, Кыдат болгаш Моолдуң үш талалыг керээзиниң барымдаалвар болза, Тыва Моолдуң кезии боор артпышаан турган.

Илеткелчиниң бижип турары-биле алырга, Тыва Россияның протекторадындан 1918 чылда эвес, а 1917 чылда хосталган боор турар. Төөгүден алырга 1918 чылдың июнь 18-те болган Тываның орус болгаш тыва улустарының каттышкан хуралынга ийи улустуң эп-найыралының, кады ажылдажылгазының болгаш тыва улустуң бот-башкарның тускайланырының дугайында керээни чарган.

Бот-башкарныр эргени үндезилээш, тускай догуннаан күрүне ёзузун тыва улус Октябрьның социалистиг революциязының салдары-биле өскээн 1921 чылдагы улусчу революцияның түңнелинде чедип ап, Тыва Арат Республиканы тургускан.

1921 чылдың сес айның 13—16 (К. А. Бичелдейниң илеткелинде 13-15 деп частыг киирген) хүннеринде Тываның бүгү кожууннарының төлээлекчилериниң баштайгы үндезилекчи Улуг Хуралының белеткели болган ажыл-чорудулгазы удурланышкак, маргылдаалыг үел-бодалдар үнүп турган үеде болуп эрткен. Тыва Арат Республиканы үндезилеп, чарлап бадылаарынга чамдык тыва болгаш моол феодал бөлүктер эгезинден тура удурланып, харын-даа Хурал болуп турда безин кымга-даа хамаарышпас, тускай күрүнени тургузарынга ажы-биле удурланып турганын төөгү документилери херечилеп турар.

Ынчаарга ол үеде Тыва-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге киржип турган чамдык большевиктерниң группажу база-ла чаңгыс аай эвес, үе-үезинде өскерлип, харын-даа чамдыктары тускай күрүне болурунга күзелин илеретпейн, Тываны Совет Россияның составынга кандыг-бир хевирге эртыра бодап турганнар.

РКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш пленумунуң хуралдарынга В. И. Ленинниң киржилгези-биле Тыва дугайында айтырыгны чаңгыс удаа эвес дүгүржүп чугаалажып, Тываны бот-догуннаан тускайлан күрүне кылдыр чарлаар деп санал-оналды деткип, чүүлдүгзүнүп көргеш, Тыва Арат Республиканың тыптыр келиринге боттуг дузаны көргүскен болгай.

Хөй-ниити агымнарының база интеллигенцияның чамдык төлээлери 1944 чылда ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле киргенинге анаа-ла чигзинмейн, харын Совет Эвилелиниң составынга Тываны киирер дугайында Тыва Арат Республиканың Бичи Хуралының VII Онза сессиязының Декларациязын болгаш ССРЭ-ниң составынга Тываны хүлээп алыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын Үндезин Хоойлу (Конституция) ёзугаар болбаан деп шуут бадыткап турарлар. Олар кедээн барып, Тыва Республиканы Россияның составындан аңгылап башкаландырар, тыва дылды дыл чаңгыс күрүне дылы болдурап, 40 чылдарда орус алфавит-биле солуттунган латин алфавитче дедир шилчиир деп кордап турарлар. Ындыг кижилер 1991 чылдың март 17-де Тываның чонунуң 91,4 хуузу Совет Эвилели дээш бадылаашкынын бергеш, совет өг-бүлеге эки тура-биле киргенин база катап бадыткааның шуут уттуп алганнар.

1990 чылдың августа К. А. Бичелдей «Союз» солунга «Тываның улусчу фронтузу» деп шимчээшкинниң кол идеязын мынчаар тайылбырлаан: «Тыва автономнуг республиканы эвилел республика болдурар. Биригээр чугаалаарга, ооң статузун өскертир. Бо идеяны чон деткип турда, партия, совет структуралар буруу шаап турар. Шудургу сорулгалыг күчүлүг шимчээшкин бисте тыптып келген, ол 1944 чылда Совет Эвилелиниң составынга Тываның киргенин хоойлуга дүүшпес, политиктиг эжелел деп көөр, Тыва Арат Республиканы катап тургузар деп негеп турар. Бот-бодунга чөрүшкек бо ийи сорулга бистиң хөделиишкиннеривиске моондак болуру илдең-дир... Мен бирги сорулганы деткиир мен. Шынын чугаалаарга, ону алыс эгезинде үндезилээним ылап ийин»

Сорулгаан сорулгаларны боттандырарда, ылап-ла сагыыры-биле дараазында негелделерни бодунуң мурнунга К. А. Бичелдей салган: «Бистер бодувустуң тамгаларывыс-биле, догмаларывыс-биле, Сталин база тааланзашкын үелеринден салган алганывыс социалистиг ниитилел дугайында шын эвес билиишкиннеривис-биле демиседжир бис...» Ол-ла чылдың августа «Союз» солунга ооң шийганы: «Мен, Улусчу фронтунуң лидерлериниң бирээзи болганымда, тодаргай сорулгаларлыг турар ужурлуг мен, а оларны боттандырар хевирлер хоойлуга чөрүшпес болур ужурлуг». Херек кырында ол сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдаваан.

Ниити теория ёзугаар, социал бөлүктерниң, кижилерниң сөстери, бодунуарның баажызы билдинмес болза, «ол кымга ажыктыгыл?» деп айтырыгны салза чогуур. Эгебажында эрге-чагырга дээш демиселдиң программазынга дыл, культура, кызыгаар, суверенитет деп айтырыглар коллап турду. Чагырып дужаар бюрократтыг ёзу-чурумну чайладып, ёзулуг демократчылалгаже базымны кылырынга ол идиг берген.

Ынчалза-даа ССРЭ дүжүп каар деп чүве кымның сагыжынга кирер ийик, херек кырында болу берген байдал Улусчу фронтунуң лидерниң «Тываны эвилел республика болдурар» деп концепциязын ботка олурткан. Ам канчаар, анаа-ла даамчыргай манап орар эвес, чаа аргаларны, хевирлерни дилээр апаар. «Россия Федерациязының... республикаларының... эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерни база бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында дугуржулга төлевилелиниң дугайында» деп илеткелге Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей чаа туруштуг дииселеп чугаалаан.

Кандыг-даа политик, эртемден кижилер чүвениң алыс сүүзүнүң билип албайн маргылдаалыг айтырыгны тодаргай тургузуп шыдавас, чаңгыс болгаш озалааш чүүлдерден бүгү ниити база херектиг шынарларны тып, чүвелерниң болгаш болуушкуннарның хоойлу ёзугаар харылзаазын тайылбырлап шыдаар, үндезилээр материалды, чизе-дансының, херечилерниң, көрген кижилерниң, эртемниң берген чүүлдерин топтуг-дорбулуг анализтээри шыңгыы кагжылганың (маргылдааның) кезээде албан негелделерин херексевейн барганы хараадаңчыг. Чөрүшкек барымдаалары-биле логиказы таарышпас бодалдарны шынның угаазылал деп хүлээвес ийик чоп. Шынында, «...эргелел-башкарылга чүүлдерин база бүрүн эргелерин аңгылаар дугайында дугуржулга төлевилелин» чугаалажып көөрүнге, Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынга хүлээп алганының дугайында документилерниң хамаарылгазы чок болгу дег.

К. А. Бичелдейниң санал турары-биле алырга, 1941 чылдың апрель 26-да ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң бедик кежигүннери И. В. Сталинге тускай дилег чорудкан, оон соонда ТАРН ТК-ның IX пленуму «ССРЭ составынга Тываны хүлээп алырының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген болгаш ол айтырыгны ССРЭ-ниң албан ёзузу-биле чүүлдүгзүнүүшкүнү болгаш ол айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниң аазашкыны-даа болган» боор турар-дыр.

К. А. Бичелдей, бирээде, ук фактылардан политиктиг түңнелдерни үндүрүп, ССРЭ-те кирикcээр күзелди чок эвес, а ТАРН ТК-ның Политбюрозу биле Пленуму дүүзээ чондан чажырып шиитпирлээни деп бадыткап турар; ийнде, ССРЭ тургустунган айтырыгны «чүүлдүгзүнүп, чогумчалыг шиитпирлээр боол аазаан» деп чугаалаан.

Херек кырында ол ындыг эвес. 1941 чылдың июнь 25-те ТАР-ның X Улуг Хуралының хүлээп алганы Конституциязының 82-ги чүүлүнде мынча дээн: «...Ажылчыннардан, күш-ажылчы араттардан болгаш интеллигенциядан үнген ТАР-ның эң идепкейлиг база бедик медерелдиг хамаатыларны чурттуң капиталистиг эвес оруктап социализмче чедиишкиниң хөгжүдер сорулгалыг ажылчы чоннуң демиселиниң мурнакчы отряды болур, ажылчы чоннарның бүгү-ле хөй ниити-даа, күрүне-даа организацияларының удуртур ядрозу болур Тываның Араттыг революстуг намынга каттыжар». Хөй-ниитиниң мээ-медерелин соналаар, сагыш-сеткилин, күзел-чүткүлүн илергейлээр организация — ТАРН-ның Конституцияга тускай чүүлге киргени Политбюро биле Пленумнуң шиитпирлери Конституцияга дүгжүп, чөрүшпейн турарын бадыткап турар. Оон аңгыда ССРЭ-ге кирер дугайында дилегни совет тала «чүүлдүгзүнүп, чогумчалыг шиитпирлээр боол аазаан» эвес, харын дээди органның шиитпири-биле ону чогуур юридиктиг (эрге-хоойлу) негелдезинге дүүштүр дөзевилеп эккээр болзуңарза, көөрүнге белен бис деп дыңнаткан. Мону төөгүге мурнунда-ла киирген чүве болгай, ону өскертир тайылбырлаары бөгүн херек апарганы ол ирги бе?

«Документилерни ТАР-ның Бичи Хуралының VII Онза сессиязының мурнунда-ла хүлээп алганы ылдептиг, чүге дээрге ол партияның көөр айтырыы эвес болганда. ТАР-ның Конституциязынга чөрүшкек боол турар»— деп чугаалааш, К. А. Бичелдей Декларацияның Пленумга чүүлдүг деп көрген текизи-биле VII Онза сессияга бадылаан текст харышкак чок болганын өскерип айыткан. Бир эвес төөгүнү бөгүнгү байдалга чүүлдештир бижиир болза, ол ындыг болуп болур, ынчаарга бир-тээ эрткен үеде эрге-чагырганың бүгү-ле дээди органнарының үндүрер хоойлуларының база кол шиитпирлериниң төлевилелин партияның Төп Комитеди база ооң Политбюрозу баштайында көргеш бадылаар турган үени барымдаалап көрбейн, төөгүнү өскээр тайылбырлаар болза талаар апаар.

К. А. Бичелдей дараазында угаазылалды онзалап шыйган: «Улустан бүзүрүп, чажырган шиитпирлер кылдыр дорт тайылбырлаттынып турар» «шуут чажыт» документилерни силерге үлеп бергеп: ол документилерни чажыт болдурганының фактызы бодуу-ла улусту бо айтырыг талазы-биле болган фактының мурнунга тургусканының дугайын чугаалап турар-дыр». Бо дээрге оваарымча чок доскут бодал-дыр деп болур. Чүге дизе «чажыт» деп сөс хоойлуда көрдүнген дүрүм ёзугаар амгы-даа, ынчаарда-даа документилерге турул болур, ындыг документилерге дайын болуп турар үеде «шуут чажыт» деп айытканы кадыг-берге үениң негелдези-дир дээрзин тайылбырлавас-ка-ла билдине бээр; ийнде, «чажыт» деп сөстен пленум биле Онза сессияның шиитпирлерни чондан чажырып хүлээп алган болгаш чажырын каан деп элдээртип турары окта шын эвес. Декларация-даа, Совет Эвилелинге база РСФСР-ге Тываны киирип алыр дугайында ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң Дээди Советтериниң чарлыктары-даа тыва чонга чажыт эвес турган: бир талазында, олар солун, сеткүүлдерге ынчаарда болгаш ооң соонда парлаттынгылаан; ийи талазында, чон аразынга шагда-ла оларны тайылбырлап каапкан. К. А. Бичелдейниң ажылдап турары ордунуң ниити хаъдының фойезинде В. Ф. Деминниң ынчаарда чураан чуруу ооң документ херечизи болур-дур.

Адактың сөөлүнде К. А. Бичелдейниң дараазында бодалдарын ап, көрээли: «ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составынга ТАР-ның киреринин айтырыын көргениниң чурумун болгаш деннелин үш Конституцияны — ТАР-ның 1941 чылда Конституциязын, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Конституцияларын үревишаан көргени» дээрге өске херек-тир.

1) ТАР-ның 1941 чылда Конституциязының 23 болгаш 24-кү чүүлдериң ёзугаар алырга, ТАР-ның ажылчы чонунуң Бичи Хуралының Президиуму-даа, Бичи Хурал боду-даа ТАР-ның ажылчы чонунуң Улуг Хуралының онза эргезинге хамаарыштырган айтырыгларны шиитпирлээр эргези чок; ТАР-ның Конституциязын өскертири (бо таварылгада ооң-даа эрткен — ол Конституцияны чок кылыры) болгаш даштыкы база иштики политиканың талалы-биле кол-кол принциптерни болгаш хемчеглерни тодарадыр тургузары ТАР-ның ажылчы чонунуң Улуг Хуралының онза эргезинге хамаарыжыр, бо талазы-биле ТАР-ның Конституциязында Президиумнуң болгаш ТАР-ның ажылчы чонунуң Бичи Хуралының бүрүн эргелериниң дансында ындыг эргени — Конституция айтырыгларын шиитпирлээриниң эргезин — баш удур көрбээн.

2) Чаа республикаларны хүлээп алырының болгаш чаа автономнуг областарны бадылаарының дугайында айтырыглар ССРЭ-ниң 1936 чылда Конституциязының 14 болгаш 31-ги чүүлдерин ёзугаар алырга, ол чүгле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң прерогативазы болур, а ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыр дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бодунуң бүрүн эргелерин кезүлдүр-ле эртир ажыглаан база ССРЭ-ниң 1936 чылда Конституциязын хажыдып хүлээп алган боор турар-дыр;

3) РСФСР-ниң 1936 чылда Конституциязының 19-ку чүүлү ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадыладыры-биле чаа областы киирериниң талазы-биле бүрүн эргелерни чүгле РСФСР-ниң Дээди Совединиң эргезинге хамаарыштырып турар болгаш ындыг шиитпир өскерилге чок болур, а ынчаарга ТАР-ны РСФСР-ниң автономнуг областы кылдыр хүлээп алырының дугайында шиитпирни РСФСР-ниң Президиуму хүлээп алган болгаш ол шиитпирни РСФСР-ниң 1936 чылда Конституциязында баш удур көргенин ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совели бадылаан болган.

Үш күрүнелерниң Конституцияларын шуптузун мындаар үреэнниң түңнелинде ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның киргени-биле холбаштыр ТАР-ның дээди күрүне органы — ТАР-ның ажылчы чонунуң Улуг Хуралының, ТАР-ның Конституциязының болгаш ТАР-ның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының күштүг болур чоруун соксадырының дугайында Акты чок болганда, ТАР-ның 1941 чылда Конституциязы күштүг боол арткан».

Үстүнде бадыткалдарны шынзыдар [illegible], ТАР-ның 1941 чылдагы Конституциязының база төөгүнүң барымдааларын анализтеп көөрү албан: **«ТАР-ның ажылчы чоннарының Улуг Хуралы»** деп ушкү бөлүкте (көр. Сборник Законов ТАР. Кызыл, 1944, ар. 17) дараазында чүүлдер бар:

«Чүүл 12. ТАР-ның Күрүне эрге-чагыргазының дээди органы болза ТАР-ның ажылчы чоннарының Улуг Хуралы болур.

Чүүл 13. ТАР-ның ажылчы чоннарының Улуг Хуралы Кызыл хоорайның ажылчы чоннарының Хуралынга, кожууннарның Хуралдарынга болгаш Араттыг революстуг шериинниң Хуралдарынга соңгуттунган делегаттардан тургустунар.

Чүүл 14. ТАР-ның ажылчы чоннарының Улуг Хуралын ТАР-ның ажылчы чоннарының Бичи Хуралы 3 чылда бир катап чыылдырар.

(Уламчылыг).

Төөгү эртемнериниң доктору Юрий АРАНЧЫН.

Төөгү эртемнериниң кандидаттары Моңгуш МАННАЙ-ООЛ, Владимир ОЧУР.

Культура болгаш рынок

ҮЕГЕ ДҮҮШТҮР АЖЫЛДААР

Министрниң ажылчын хүнү. Ынаар, кабинетче шуушкан кижилерде төнчү чок. Дугуржулгалар, керээлер, айтырыглар, негелделер, сүмелер, хомудалдар, ат салыр документилер, маргылдаалар оон бодун тавар ыштыр эртер. Чамдык кижилер министр кижиде ажыл чүү боор, оралакчыларын дужаап кааш, стол кадарып орар-ла ыйнаан суг дээр хөөннер ам-даа бар. Ындыг амыр чүве кайда боор ийик, министр дээрге министр-ле болгай. Оон ажылында база төнчү чок.

Бир чай аразында Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар-биле ужурашкаш, культура ажылдарынга хамаарыштыр чамдык айтырыгларны сургаан мен.

— ССРЭ-ниң дүшкени-биле хобаштыр үе ужу-бажы билдинмес айтырыглар-биле долуган. Культура албан черлеринге ажыглаар дериг-херекселдерниң өртектери өйлээчел чокка өскен. Оон-биле кады рынок экономиказы культура-чырыдыышкын черлериниң оюп эртпээн болгай. Амгы үеде культура канчаар ажылдаарыл, чурттаарыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Кажан Совет Эвилели турар шагда хамык культура албан черлерин төлээткен турдувус. Культура-чырыдыышкын черлери колдуунда күрүнеден хандыртынып турган болгай. Чүнү-даа «каям, бериңерем» деп дилениринге өй турдувус. Культура бистиң республиканың политиктиг, экономиктиг, культурлуг амыдыралынга үстүндеи удуртур, баштаар, дужаар албадалга хаара туттунган турган болгай. Че харын, ажы-биле чугаалаарга, капиталистиг, демократтыг, социалистиг-даа чурттарда культура кижилерниң сагыш-сеткил байлаан, национал культуразын, ёзулалдарын, чаңчылдарын бедик деңнелге тудуп келген болгай. Ынчангаш кандыг-даа ниитилелге культура херек. «Девискээр зайы-биле культура адырлаларының структуразын эргелеп башкарарынга эде тургузуушкунуң чугула айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференцияга ийи удаа кириштим. Шынап-ла, түс чериниң культура амыдыралын өөренип көрүп тургаш, ажылды эде организастаарын сүмелеп турар. Ол чүү дээрге культура албан черлериниң удуртукчулары рынокке шилчээни-биле холбаштыр боттары хандыртынар аргаларны, хемчеглерни дарый алыры-дыр.

— Культура бажыңнары совхозтарның балансызынга турган болгай. Ам чамдык ажыл-агыйлар дүжүп эгелээн. Ол культура одагларын ам кайы черлер акшаландырар, харылзаар боор чүвел?

— Бо берге айтырыг. Анаа дорт рынок бээр болуушкунга хире балансызында турган клубтарны чамдык совхозтар болуушкунга алырындан дадагалзап эгелээн. Бир талазында, акша алырының амгы үеде берге бергени ол. Кижи болдаарга совхозтар дүшкеш, колхоз азы кооператив-даа апарза, девискээринде турар болганда клуб черлерин боттарынга алыр ужурлуг. Амгы үеде культура бажыңнарын районнуң культура килдистери холунга алган. Ынчалза-даа культура албан черлери кезээ чалып, боттары амыдырап-чурттары-биле оруулга кирип алырын кызыдар ужурлуг.

Эрткен чылдың түңнели-биле алыр болза, Культура министерствозу чонга телевизиг бараан болуруунуң планын 132,4 хуу күүсеткен азы 1442 муң рубль орулгалыг болган. Ынчалза-даа бо талазы-биле планын 15 районнуң культура килдистери барык күүсетпээнин бисти бодандырар ужурлуг. Республиканың культура албан черлери ажыл-чорудулгазын чаа байдалынче шагда-ла кирген. Моон мурнунда концерттер, ужуражылгалар, оюн-тоглаалар, кууда байырлалдары, номчулга конференциялары халас болуп турган болза, ам рынок үезинде халас чүве чок, шупту өртектиг. Ол ышкаш, аргалыг-ла болза, культура ажылдакчылары боттарын хандыртынары-биле бичии бүдүрүлге черлерин, дузалал ажыл-агыйларын тургусса эки.

— Культура министерствозунуң сан-хөө талазы-биле байдалы амгы үеде кандыгыл? Чоп мырынай чамдык черлерде шалың акшазы суг үнмейн баар дээрил? Бо талазы-биле чүнү кылган силер, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Культура министерствозу күрүне бюджединде турар болгай. Сан-хөө айтырыын шиитпирлээри-биле каш-даа катап Москва чордум. Бистиң Культура министерствозу ниитизи-биле чылда 30 млн. рубльди РФ-тен ап турган болза, ам рынок негелдези-биле 110 млн. ажыг рубльди алыр апарган бис. Россия Федерациязының Культура министерствозунуң федерал Чөвүлелиниң кежигүнү болганымдан, социал-программа фондузундан 745 муң рубльди бирги кварталда камгалап алдым. Оон колдуунда тудугга чарыгдаар бис. бажыңнар садып алыры база көрдүнген.

— Чаа тудуглар туттунмас, эрги ажыглалда кирер тудугларны доозар эвес чүве бе?

— Ийе, ол ышкаш Сүт-Хөлдүң Суг-Аксынга, Бай-Тайганың Тээлинге, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксынга чаа культура одагларын тудар, доозар дээш чадап тур бис. Ол черлерге база акша херек болгай. Ол ышкаш Чаа-Хөл, Торгалыг, Эйлиг-Хем, Шагаан-Арыг, Эрзин дээн ышкаш черлерде культура одагларын республиканың Агроүстүрүү эдилгии черээ ёзугаар кылып турар. Ынчалза-даа буруңгаар депшилге чок, тудуг кончуг оожум чоруп, ол-бо чылдагааннардан чаңгыс черде «таптап» туруп берген, ол кончуг хомудаанчыг-дыр.

— Ол социал программага ажыглаар акшаларны социал чугула айтырыгларга, культурлуг хемчеглерге чарыгдаар силер бе?

— Бо чылын районнарга солун хемчеглер болур. Эрткен чылын республикага «Наадым», «Шагаа», «Хөөмей» болгаш өске-даа чугула оюн-тоглаалар, фестивальдар, көрүлделер болуп эрткилээн. Ол байырлалдар тыва улустуң уттундуруп бар чыткан ёзулалдарын, чаңчылдарын, оюн-тоглааларын катап диргизип кел чыдары-биле ажыктыг, солун, өөредиглиг болуп турар. Бо чылдың сөөлгү айларынга чедир Сүт-Хөлге «Маржымаалдың дошпулууру», Улуг-Хемге «Ойтулааш», Таңдыга «Таңды-Уула», Чөөн-Хемчикке «Ак-оолдуң ыглы», «Хөөмейлээр Комбу», Бай-Тайгага «Композитор Чыргал-оол», Өвүрге «Салымчалап-92», Тес-Хемге «Агар-сандан ыяш» байырлалдары болуп эрткилээр. Ол черлерже культурлуг хемчеглерни эртирери-биле акшаларны баш бурунгаар белеткеп турар болгаш шилчидип чоруткан бис.

— Найысылал Кызылга байырлалдар болур ирги бе?

— Тываның чонунуң улуг байырлалы «Наадым» болур болгай. Ол ышкаш «Азияның төвүнде», «Улуг-Хемниң эриинде», делегей чергелиг «Хөөмей» деп улуг байырлалдар база болур. «Чечек» амгы «Саян» ансамбльдиң баштайгы ады, эгези болгай. Ол ансамбльдиң баштайгы бот-тывыгыр артистери-биле ужуражылга кежээзи болур. Аңаа баштайгы уран чүүлдүң хоочуннарының киржилгези-биле улуг концертти кызылчылар көөр аргалыг. Сибирьниң национал театр коллективтериниң фестивалы эрткен чылын биске болуп эрткен болгай. Бо чылын ол фестиваль Абакан хоорайга болуп эртер. Олче тыва, орус болгаш аныяк көрүкчүлер театрларының бөлүктери баар. Улусчу аас чогаалдың шилиттинген кижилери «Күгүргүт» деп ансамбльди тургускаш, Дания, Норвегия, Швеция чурттарже тыва уран чүүлдү барааладып, удавас аъттаныптар. Улан-Удэ хоорайда культура институдунуң «Сүй-белек» деп ансамбли Англия, Франция деп даштыкы чурттарже концерт көргүзүп чоруур. Ында өөренип турар сес тыва оолдар, уруглар аңаа киржир. Бо-ла бүгү хемчеглерге бистиң министерство сан-хөө талазы-биле дузалаар. Рынок чеже-даа берге, нарын болза, культура бодунуң амыдыралга туружун төлептиг-биле ээлээр, хөй санныг оюн-тоглааларны Кызылга эрттирер ужурлуг.

— Кайы-бир район дижик. Ында культура килдизи, төптүткен библиотека, кино четкизи, агитбригада аңгы-аңгы ажылдап турар болгай. Бо черлерни чаңгыс культура килдизиниң эргезинче шилчилер деп айтырыгны силерниң бир коллегия-хуралыңарга чамдык культура ажылдакчылары көдүрүп турган болгай. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бо айтырыгны база өөренип көрүп турар бис. Черле ынчаш ол черлер культура килдизинге чагыртыр апаар. Аргалыг болза, каттыжыышкын талазы-биле ажылчын бөлүктү тургузары чугула. О-бо организациялар-биле керээ, дугуржулга чаргаш, сан-хөө талазы-биле каттыжыышкын быжыгып ап болур. Чүге дээрге кино, концерт өртээ улгаткан. Кижилер биеэни дег, клубче бажын сукпастаан. Ынчалза-даа эде тургустунуушкунуң чаартылгаларының, социал айтырыгларның шын шиитпири чүгле культура ажылының янзы-бүрү хемчеглеринден хамааржыр дээрзин кижи бүрүзү утпаза чогуур. Эрткен чылын республиканың клуб албан черлери 19,3 муң массалыг хемчеглерни ап чоруткан болгаш аңаа 2,5 миллион кижи киришкен.

Ыланчыя Чадаана, Кызыл хоорайларның, Тээли, Бажың-Алаак, Кур-Чер көдээ культура одаглары эки ажылы-биле макталдыг. Шынап-ла, культура ажылын көдүрбейн чыда, экономиктиг чаартылгаларны кылып шыдавас бис деп чүвени ол черлерде удуртукчулар-даа, культура ажылдакчылары-даа кончуг эки билип турар. Кайы-даа черге ажыл-агыйжы, социал, экономика айтырыгларын культура ажылдарының киржилгези-биле шиитпирлеп турар болгай бис. Ынчалза-даа хайы-даа черлерде клубтарның материал-техниктиг баазалары кошкак тургустунган дээрзин мининир апаар.

— «Алдан дургун» деп чаа уран-чечен кинолуг апарган-дыр бис. Ол Тываның төөгүзүнге улуг болуушкун болбайн канчаар. Ынчалза-даа ол кинода чамдык четпестерниң барын номчукчулар эскерген болгай. Олар боттарының саналдарын, сүмелерин бижээн. Ону өөренип көрген силер бе?

— Солундан Чап Чүлдүмнүң ол кинога хамаарыштыр бижээн чүүлүн болгаш өскелерниң-даа саналдарын өөренип көрген бис. Шенелдеге уюп чоруп турган «Алдан дургун» деп кинога чамдык эдиглерни кылдывыс. Оон аңгыда Тывада кино тырттырар биче бүдүрүлге черин база тургустувус. Уран чүүл талазы-биле удуртукчузу Кадр-оол Сагды. Чугула херек аппаратура, пленка тывылбас, бар-даа болза, өртээнге кижи күш чедер аргажок апарган. Ынчалза-даа өске кино каттыжыышкыннары, студиялар-биле керээни чарар бис. Кино тырттырар операторга Шамиль Селен-оолду чалаар бодап турар улус бис. Ынчап кээрде, Тыва чоорту боду уран-чечен кино белеткээр тускай черлиг апаар.

— Даштыкы чурттар-биле харылзаага хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Моол, Кыдат, Турция, Дания, Финляндия, Польша, Норвегия, Швеция-биле харылзааларны туткан бис. Ол чурттарның чамдыктарында бо хүннерде «Тыва» ансамбль аалдап чоруп турар. Ол ышкаш Моолдуң кожа-хелбээ аймактары-биле удур-дедир аалдажып турар болгай бис. Моон соңгаар даштыкы чурттар-биле найыралчы сырый харылзааны тудуп, ажыктыг дугуржулгаларны, керээлерни чарарын уламчылаар бис.

— Силер шии чогаалчызы кижи болгай силер. Силерниң «Хаанныг истер» деп шиилер Тываның күрүне шаңналының лауреады болду. Ажылыңар бачым, чай чок хире-дир. Чогаал бижиир хостуг үе тып ап турар силер бе, кандыг чогаал бижип алдыңар?

— «Сөөлгү өртээл» деп кыска тоожуну бижип алган кижи мен. Чамдык чогаалчыларның сүмези-биле эде кылдым. ам доосканым ол. Репрессияга хамаарыштыр бир шиини эгелей берген кижи мен, арай-ла пай чок болуп-тур ийин бо. Ынчалза-даа бүде бээр дээрзинге идегел меңде бар ийин.

— Харыылалгалыг, берге, чымыштыг ажыл-ижиңерге, чогаадыкчы чорууңарга бүгү талалыг чедиишкиннерни күзедим.

— Четтирдим, силерге база экини күзедим.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР чоруткан.

Бойдус болгаш кижи

МЭЭҢ БОДАЛДАРЫМ БАЗА ЫНДЫГ

1991 чылдың декабрь 29-та үнген № 224 болгаш бо чылдың февраль 4-те үнген № 23 «Шынга» Хүлер-оол Хертектиң болгаш Монгуш Эргептиң чүүлдерин улуг сонуургал-биле номчааш, ында бижээн факт-барымдааларга бүзүреп, бодумнуң бодалдарымны илередирин күзеп тур мен. Кижилер боттарының оран-чуртунга ээ боор, оон байлаан ажыглаарының дугайында чугаа амгы үеде калбаа-биле чоруп, ону хоойлу-дүрүмнерге айтып, дүрүмчүдери саналдап турарлар.

Тожу дээрге, шынап-ла, Тываның эң каас-чараш бойдустуг, аң-мен-биле байлак оралы-ла болгай. Өске черден келгеп, ажыктыг ажыл-херекти бүдүрген боор, а херек кырында бистиң Тываның бойдус байлактарынга, дириг амытаннарынга хора чедирип турар, ак сеткилдиг эвес кижилерни чүгле Тожудан эвес, харын база өске-даа районнардан көрүп болур бис. Төтчеглекчилерниң дугайын республиканың солуннарынга үргүлчү бижип, дыңналып турар-ла-дыр харын. Ынчалза-даа ындыг шугумчулелдерден боттуг түңнелдерни кылып, дээштиг хемчег албайн турары элдептиг. Мен бодаарымга, республиканың эрге-чагыргалары, оларның удуртукчулары ам-даа шиитпирлиг чорук көргүспейн турар. Харын-даа оларның чамдыктары төтчеглекчи, үрегдекчилерге дөмей боор, оларга дузалап турар деп бодаар мен. Чүге дээрге окаёмовтар, чихачёвтар, берёзиннер, неделиннер ам-даа хөй-дүр.

Бойдусту, оон байлаан чөп ажыглаар, улам көвүдедириниң айтырыын чүгле түс черниң чурттакчылары чедиишкиниг шиитпирлеп шыдаарын амыдырал бадыткап турар. Ынчангаш чер-чер эрге-чагыргалары чаа хоойлу-дүрүмнү, харын-даа Конституцияны ёзугаар бо чугула айтырыгны боттарының холунга алыр, арга-ыяшты, аң-менни болгаш кат-чимисти-даа боттары баш мининип, өртек-үне-биле ажыглаарының үези келген.

Шаанда бистиң черге кат-чимис дыка үнер, аңнар дээрге мал-маган аразынга оттап чоруур чүве болгай. Ынчалза-даа он-он чылдарның иштинде ол девискээрни «бүгү улустуң» деп санап, туралазына кижи оларны кара турачында төгүтчелеп келгениниң түңнелинде байдал шуут өскерилген, кат-даа үнместээн, аңнар-даа көвүлбестээн. Бо-дур, оран-чуртту ээ чок болдуруп, арат-чонну оон хоорганының түңнели. Ону моон соңгаар болдурбазы-биле амдыгаашта эгелеп боттуг хемчеглерни алыры негеттинип турар.

Бир-ле катап тыва радио дамчыдылгазындан дыңнаарымга, Таңдының Алгый дээр чайгаар бүткен, кайгамчык чараш хөлүн Соңгу чүктүң Норильск хоорайынга бээр дээн деп чугаалап турар болду. Шаанда бо ховуу оргузунда хөл кайгамчык арыг-силиг, эриктерин долгандыр ваадар турар, оон долдунуп чыдар кара сугларындан мал-маган суггартынып, шыктарынга оларлап чоруур боор чүве. А кажан аңаа өскээртен, ылангыя Саян артындан, «дыштанныкчылар» кээп турар апарган соонда, Алгый бокталган, суу безин сыыган чыдарын эскерип турар бис. Бир эвес ону курорт зоназы кылыр дээр болза, Тыва Республика оон бажын билгей деп бодаар кижи-дир мен.

Неделин дээр кажар-оптуг, тывынгыр кижи алгы-кеш фабриказын Саян ындынга тудап деп чааскаан шиитпирлээрге, бүгү тыва чон удурланганчаң салгаш безин күш четпезинин билир болгай бис. Ам Алгый хөлдү өске черниң хоорайы Норильскиге канчап берге бээр улус бис? Ол шуут отта шын эвес күзел-дир. Өске-даа байлактыг, аң-меңниг тыва черлерин янзы-бүрү ассоциациялар азы кооперативтер дээш организациялар холгаарлап, ээлеп ап турары нажыт эвес болгай. Ынчангаш чурттуң иштиниң чер-девискээрлериниң байлааның дугайында айтырыгны дүрген шиитпирлээр үе келген.

Зинаида ОЮН.
Таңды районнуң Хадын-Аксы суур.

ЧАМДЫК СОЛУННАРНЫ СОКСАТСА ЧҮЛ

Үргүлчү эвес дээрзинден башка, республикавыстың төп улуг солуннары чогуур хүннеринде үнмейн баар таварылгалар эрткен чылда тургулады. Оон кол чылдагааны — солун парлаар саазынның чедишпейн баарын редакциялар номчукчуларга буруузун мининип дыңнадып турду. Бо чылын, ылангыя чыл төңгүзүнде, ындыг чорук катаптавас дээрзин кым билир. Ам безин саазын өртээ каш катап өскен, ам-даа өзер деп дыңналып кээп тур ышкажыл. Бир өвес кандыг-бир хемчег албас чүве болза, улуг солуннарывыстың кезик-чамдыызын алыр апаарывыс чайлаш чок-ла боор.

Бир катап телевидениеже көрүп олургаш, бистиң Тывада 20 шаа улуг, биче солуннар үнүп турар деп чүвени дыңнадым. Массалыг информацияның чепсек-херекселдери янзы-бүрү болгаш хөй болур болза, чонга чедингир, эки-ле ыйнаан. Ынчалза-даа сөөлгү ийи-бир чылдарда үнүп эгелээн чамдык бичии солуннар «Шынның», «Тувинская правданың», «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарының саазыннарын чарыгдажып турбаан ирги бе? Моон мурнунда чылдарда солун парлаар саазын безин тускай лимит ёзугаар кээп турган ышкаш ийин.

Чонның хөй кезии номчувайн турар ол солуннар дээш улуг солуннарывысты четче албадывыска кайын боор. Амгы үеде үнүп турар чамдык солуннарны үндүрерин соксаткаш, оларга көрдүнген акша-хөреңгини, саазынны кол солуннарже көрүндүрзе харын эки болгу дег. Кол солуннарның шынары-даа, үндүрүлгези-даа экижээр.

Солуннар көвүдээрге шынары баксырап, оларда чыраттынып турар материалдар колдуунда-ла катаптаттынып турар. Оон уламындан солун садар киосктерде улуг өртектиг, янзы-бүрү аттарлыг солуннар садылга чок чыткылаар-дыр.

Чүү-кандыг-даа болза, Кызыл хоорай Тываның административтиг, экономиктиг, политиктиг болгаш культурлуг төвү чүве болгандыр. Оон бодунуң солуну турар болза ажырбас. А районнар солуннарынга хамаарыштыр бодалым — олар турзуннар. Харын солуннары чок районнарны бистиң «Хемчиктиң сылдызы» ышкаш 2-3 районну катай харыылап турар кылдыр тургусса эки.

Бичии чаштарывыстың ынак солуну «Сылдысчыгаштың» катап төрүттүнгени бистерге, алениерге, өөрүнчүг.

Тывага төрүттүнген, Тыва чурттуг бичии орус уруг азы оол Тываның дугайында билиглерни эрте чажындан билбеске, канчап төрээн черинге ынак боорул. Тыва үе-чергелериниң дугайында, оларның аажы-чаңын, национал чаңчылдарын канчап билирлерил. Интернационалчы кижизидилге моон эгелээр чүве ыйнаан. Янзы-бүрү национальностуг бичии кижилерниге ындыг уткалыг кижизидилгени парлалга холга алып ужурлуг. Ынчангаш «Молодежь Тувы» азы «Сылдысчыгаш» солунга капсырыңга кылдып, ынчаар-ла болза, оларга бүдүн үндүрүп турарын күзээн кижи-дир мен.

«Пионерская правда» «Мурзилка», «Веселые картинки» дээн ышкаш солуннар, журналдарны номчуп турарлар ажырбас дээр боор силер. Чок! Олар бичии орус уругларның чурттап турары Тываның дугайында кандыг-даа медээни оларга бербейн турар болгуп ийин. Чеже-даа бергелер турза, өске чаа солуннар канчап тыптып турар деп. Парлалганы харыылап турар чогуур черлер бо айтырыгны болур-чогууру-биле харыылаар боор дээрзинге идегелдим.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Тээли суур.

Даштыкыда

БЕЛГРАД. Эрткен чылдың сентябрь 1-де тележурналистер Виктор Ногин болгаш Геннадий Куренной олар Хорватияже албан зайы-биле чоруткаш, ол хевээр ис чок читкен. Оларның олурган автомашиназы ам тыпты берген. Тележурналистер Костайница хоорайның чанынга читкен деп санап турар. Ынчаарда аңаа тулчуушкуннар болуп турган.

Читкен тележурналистерниң автомашиназын оңгарга сукчаш, чадан ышкаш болгаш оларның бүрүзү-биле базырыпкаан болган. Автомашинаны ополченнер болгаш федералдыг армияның солдаттары тыпкан. Хыналдадан илерээн ёзугаар алырга, автомашинаның эгезинде автоматтыг чепсек-биле боолаан, а оон сөөлүнде чажырып каан. Хүннден болгаш частаашкындан камгаланыр зонтик болгаш хеп азар херекселдер машина иштинге бар болган. Ынчалзажок тележурналистерниң салым-чолу кандыг болганы дугайында амдызында медээ чок.

ТРИПОЛИ. Эрткен четвергтиң эртенинде Россияның Ливияда элчин черинче халдаашкын болган. 200 хире кижи элчин чериниң бажыңын долгандыр бүзээлээш, Россияга удур лозуннарны алгыржып, бажыңның соңгаларын даш-биле соккан, оон түңнелинде материалдыг когарал бар болган. Элчин чериниң чамдык автомашиналарын база буза шапкан. Россияның элчин чериниң ажылдакчыларындан кым-даа кемдээшкинге таварышпаан. Хулиганнарның халдаашкынынга удур шиитпирлиг хемчеглерни полиция ажылдакчылары албаан.

Ливияга удур резолюцияны Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелинге хүлээп алыры дээш Россияның делегациязы бадылааанынга удурлавышкынының демдээ кылдыр халдаашкынны организастаан.

Россияның элчин чериниң бажыңынче халдаашкынның сөөлүнде эге улус хуралдарының өмүнээзинден тускай бижикти Триполи хоорайның муниципалитеди элчин черинге дамчыдып берген. Ливияга хамаарыштыр Россияның политиказын ол бижикте шынгыы буруу шаап турар. «Россия амгы үеде америк империализм-биле коштунуп алгаш хөделип турар-дыр» деп, бижикте демдеглээн.

БЕРЛИН. Европаның айыыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле үш хүн үргүлчүлээн делегей конференциязы Германия хоорайда рейхстаг бажыңынга доозулган. Барык Европа эвилелиниң инициативазы ёзугаар конференцияны чыылдырган. Европаның Экономиктиг ниитилежилгезиниң даргазы турган Шарль Герен түңнел илеткел кылгаш, Ортаакы болгаш Чөөн Европа чурттарының НАТО-га азы Европаның экономиктиг ниитилежилгезинге хүлээп алыр дугайында айтырыы амгы үеде тургустунмайн турар деп демдеглээн. Ынчалзажок чаа демократия чурттарынга хамаарыштыр Европаның экономиктиг ниитилежилгезиниң эжиг ажык деп, ол чугаалаан. «Европаның бүгүнгү корум-чурумун» тургузар талазы-биле чаа демократия күрүнелери-биле кады ажылдажылганы калбартыры эргежок чугула деп, Ш. Герен медеглээн.

ВАШИНГТОН. Халдаашкын доктриназындан (политиказындан) Россия ойталаар болгаш бодунуң чепсектиг күштеринден 1,2-1,3 миллион кижини кызырар дугайында чаа Россияның шиитпиринге хамаарыштыр АКШ-тың камгалал министерствозу (Пентагон) сеткил ханыышкынын илергейлеп турар деп, Американың Каттышкан Штаттарының камгалал министри Ричард Чейни медеглээн.

Чаа Россия удуртулгазының шиитпири күүсеттинмес-даа болза, Россияның шериги демей-ле эвээш болур деп, Р. Чейни чугаалаан. Россияның болгаш Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң өске-даа чурттарының шериглери чүгле камгалал сорулгаларын күүселдирерге колдуунда өй болур деп, АКШ-тың камгалал министри санап турар.

СТОКГОЛЬМ. Чаа Черге ядролуг чепсектиң шенелделерин Россия катап эгелээр дугайында медээни Швецияда сеткил дүвүрээшкини-биле уткааның Швецияның даштыкы херектер министри, херээжен политиктиг ажылдакчы Маргарэт Аф Углас медеглээн. Чепсегленишкинниң дүжүрер политиканы моон мурнунда Россияның удуртулгазы чарлаан турган, а ядролуг чепсектиң шенелдезин катап эгелээри — ындыг политикага төөрүшкек болур ийик деп, министр айыткан. Бо айтырыгны Россияның удуртулгазы-биле харылзааларының үезинде министр көдүрер бодап турар.

ОСЛО. Чаа Черге ядролуг чепсектиң шенелделерин катап эгелевес кылдыр Россияны Норвегия кыйгырып тур деп, ол чурттуң даштыкы херектер министри Турвалд Столтенберг Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козыревке чоруткан албаның тускай бижиинге айыткан.

(РосИТА—СИТА).

«Тыва—Прибалтика: төөгүнүң чергелешкээ»

ИЙИ АРАТТЫҢ ЧУГААЗЫ

1992 чылдың февраль эгезинде ийи арат ужуражы берип-тир. Бирээзи Монгуш Мандаржап, оон хоочун өннүү база Монгуш, ады арай өске — Шыырап. Монгуш Мандаржап 1929 чылда ниитилел-политиктиг эртемнерниң дээди өөредилге черин дооскан, а Монгуш Шыырап Ойрот-Тура хоорайга рабфак дооскан, сан эртемниг. Ам кайызының-даа назыны талыгыр.

— Элдеп чүве бо, Мандаржап. Эрткен чайын Эстониядан Тывага кээп чораан Тоомас Алаталу деп философия эртемнериниң кандидаты кижи «Тыва — Прибалтика: төөгүнүң чергелешкээ» деп улуг чүүлдү 1992 чылдың январь 25-те «Молодежь Тувы» солунга бижип үндүрдү. Сен ону номчудуң бе?

— Номчуваас боор бе. Бижар чүве чорбалывас, эгезинден төнчүзүнге чедир — шупту нүгүл. Бистиң тыва улустуң эрткен төөгүзүн болгаш амгы үениң нүгүлдеп турар кижи чорду. Эртемден кижи ындыг нүгүлдээшкинниг кылырга, канчап таарыжыр боор.

— Араттарның сиген кезер, тараа тарыыр черлерин эжелеп алыр дээш орус дужуметтер 1914 чылда Тываны Россияга каттыштырар дугайында дилег кылыышкын ол үеде Буян-Бадыргыны хаваапкан, тыва улус Россияга каттыжып кирген соонунда, орустар Тывага келгеш, араттарның эң эки черлерин, оон иштинде Амбын ноянның черин безин күш-биле эжелеп, хуваап алган деп демги Тоомас бижээн чорду. Аңаа холбаштыр чүнү чугаалап болур сен, Мандаржап, бистиң амгы аныяктарывыс чүвениң шынын билип алзын.

— Бистиң амгы аныяк-өскевис 1914 чылда чурттап чораан эвес, ынчангаш ол үениң болуушкуннарын тодаргай билбес болбайн канчаар. Төөгүнүң шынын бадыткаан хөй материалдар Тыва Республиканың Күрүне архивинде чыдар, а оларның дугайында бистиң улуг-биче эртемденнеривис амдызында солуннарга биживейн турары хомудаанчыг-дыр.

— А. Мандаржап, арай дорт-чулап, тодаргай чугаалап көрем.

— 1914 чылда Тываның Россияга канчаар каттышканының төөгүзүн тодаргай билир мен: мээң ачам Амбын ноянга, а оон соонунде Буян-Бадыргы ноянга хөлечиктеп чораан кижи. Тыва болза шагдан бээр Россия биле Моолдуң аразында турар болгай. Ынчаарда тываларның саны чүгле 45 муң, а тускай шерии, хуртуу боо-чепсээ кайда боор. Бай кыдаттар, моол байлар тыва улусту дөңнап турганы чугаажок. Ынчангаш Россияга каттышканы, оон камгалалынга киргени дээре-дир деп тывалар сүмележикен. Ак хаанга Буян-Бадыргы дилег кылып чагаа бижээн. Ынчаарга тыва улус ужук-бижик чок, ынчангаш тываларның чыыдарын, өөредиирин, тыва солдарны шеригге кыйгыртпас дугайында негелдени дилег чагаага бижээн. Орустуң чазаа ол болгаш өске-даа негелделерни хүлээп алгаш, эвиинге чедир күүсеткен: 1914-1918 чылдарда делегейниң ийиги дайынының чылдарында Россияның чазаа чаңгыс-даа тыва кижини шеригге колдиртпээн, фронтуже чорутпаан.

— А тываларның эки черин орустар хуваап алган» деп бижээни база көңгүс меге. «Амбын ноянның безин эки черин орустар хуваап алган» деп. Тоомастың бижээнин номчааш, каттырыпкан-дыр мен. Бо дугайында сураглыг эртемден В. И. Дулов «Социал-экономиктиг төөгүнүң» 375 арнынга шагда-ла мынчаар шыны-биле бижээн: «Тывага кожуп чедип келген орус таварачыннар түс чериниң тыва дужуметтери-биле азы черле ынчаш бай кижилер-биле чугаалажыышкыннарны кылып тургаш, шилип алган участоктарга сиген кезер азы тараа тарыыр эргени чогуур төлевир-биле чедип ап турган».

— 1940 чылда Совет Эвилели Латвияны, Литваны, Эстонияны эжелеп алган. А 1944 чылдың октябрь 11-де Совет Эвилели Тываны эжелеп алган, ынчангаш бодунуң национал болгаш күрүне хамаарышпас чоруун, хосталгазын казыткан дөрткү чурт — Тыва-дыр деп, демги Тоомас бижээн-дир. Ону чүү деп бодаар сен, Мандаржап?

— Чүү деп бодаар боор: база нүгүл-дүр. Төөгүнү ынчаар нүгүлдеп болбас: төөгү херек кырында кандыг болган-дыр, ону бо-ла хевээр шынызы-биле көргүзер херек. Бөө түттүң чаңгыс-даа орус Тывага 1944 чылда келбээн ышкажыгай. Тыва Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттыжар дугайында чугаа 1944 чылда хүнезтел тыптып келген, а ССРЭ-ге каттыжып кирер дугайында айтырыг 1941 чылда тургустунуп турду чоп. Ол айтырыгны шиитпирлээринге дайын моондак болган.

Япон самурайлар Моол Арат Республикаже каш-даа катап халдаан, бир эвес маадырлыг Кызыл Шериг эвес болза, милитаристиг Япония Моолду шагда-ла эжелеп алыр турган. А Моол-биле Тыва кызыгаарлашкак ышкажыгай. Ынчангаш ССРЭ-ге каттыжары, Кызыл Шеригниң камгалалынга кирериндеи өске арга Тывага ынчаарда чок турган чүве. Ынчангаш 1944 чылда Тываның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттышканының төөгү талазы-биле чөптүг, шын базым деп санаар мен. 1944 чылдың соонунде орустар Тывага келгеш, кымның-даа черин күш-биле хуваап албааның бодун билир сен, Шыырап. Тываның ССРЭ-ге каттышканын бистиң чонувустуң эң хөй нуруузу улуг өөрүшкү-маңнай-биле уткаан болгай.

— Тываны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыр дугайында Калининниң ат салган чарлыы күш чок, чүге дээрге Тыва айтырыгны чугаалашкан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга оон 31 кежигүннеринден чүгле үш кижи: Калинин боду, Буденный, Куусинен олурушкан деп, Тоомас бижээн-дир. Ону канчаап бодап олур сен, Мандаржап?

— Канчаар бодаар боор, Тоомастың ол бижээни төөгүнүң алыс шынынга база дүүшпес-тир. Чижээ, Матвей Федорович Шкирятов болгаш өскелер-даа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ол хуралынга база олурушкан болгай. Тыва Арат Республиканы РСФСР-ниң составынга автономнуг область эргелиг кылдыр хүлээп алыр дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы, Тыва автономнуг областы Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика кылдыр эле тургузар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1961 чылдың октябрь 10-да Чарлыы, а РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1961 чылдың октябрь 9-та Чарлыы база бар болгай.

— Моолга 1945 чылда болган референдум дугайында Тоомас база бижээн-дир. Оон аңаа херээ чүү ирги, Мандаржап?

— Аңаа оон херээ чүү боор: бирээде, Моол Арат Республиканы Совет Эвилелиниң эжелеп алганы делегейде бешки күрүне кылдыр чарлаар бодаан ышкаш; ийиде, моол национал төөгүзүн нүгүлдеп тургаш, оон дузазы-биле доктор деп эртем чадазын чедип алыр бодап турары илдең-дир.

— Моолга болган референдум дугайында амгы үениң аныяк-өскени шын билип алзын, чугаалап көрем, Мандаржап.

— Делегейниң ийиги дайынының доостуру билек-ле, Моолга референдумну, баргээр чугаалаарга, бүгү чонунуң бадылаашкынын, күзел-соруун илергейлээшкинин кылдыры чүге эргежок чугула болу бергенил дээр айтырыг хамыктың мурнунда тургустунуп келир. Кыдаттың ынчаарда чагырыкчызы турган Чан Кай-ши (Цзян Цзе-ши, 1887-1975 чч.) Моол Арат Республиканы «Даштыкы Моол» деп адавышаан, Кыдаттың «автономнуг району» деп хенертен чарлаан болгаш МАР-же шериг киирер бодай берген. Ынчангаш моол улустуң хамаарышпас чоруунга, хосталгазынга кыжанышкын 1945 чылдың күзүнүнде диргелип келген чүве.

Япон милитаристерден Моолду камгалаар дээш кадыг-дошкун тулчуушкуннарга бодунуң оолдарының хөй ханы төгүлген Совет Эвилели Чан Кай-шиниң эжелекчи политиказын шынгыы буруу шапкан болгаш ССРЭ ол болуушкунга хамаарылга чок артар эргези чок деп медеглээн. Моолдуң хамаарышпас чоруун камгалаар дугайында айтырыгны Совет Эвилели Каттышкан Нациялар Организациязынга, оон Айыыл чок чорук чөвүлелинге (МАР ынчаарда КНО-нуң кежигүнү эвес турган, а Кыдаттың олудуп Чан Кай-шиниң төлээзи ээлеп олурган) дораан тургускан. Моол улустуң дилээнин база КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар бүгү чоннуң референдумун МАР-га эрттирер, чоннуң күзел-соруун барымдаалаар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Чан Кай-ши МАР-же шериг киирериндеи сезингеш, бодунуң төлээлекчизин референдум үезинде хайгааракчы кылдыр чоруткан. КНО-нуң төлээлекчилери-хайгааракчылар база келген турган. Кыдатка каттышпас болгаш Моол Арат Республика бүрүн эргелиг тускай күрүне болуп артары дээш Моолдуң 18 хардан өрү назылыг бүгү чонунуң 99,7 хуузу бадылаан. Ынчангаш МАР-ның кырынга Чан Кай-шиниң кыжанышкыны шак ынчаар чайлаттынган чүве. Моол улустуң ол тиилелгезинге ССРЭ-ниң ынчаарда даштыкы херектер сайыды турган В. М. Молотов, кескү совет дипломат А. А. Громыко (ынчан ол ССРЭ-ниң АКШ-ка элчини турган) улуг рольду ойнаан. Төөгүнүң шыны бо-дур.

Тоомас Алаталуның бижээн өске-даа чүүлдери төөгүнүң шынынынга көңгүс дүүшпезин, нүгүлчүзүн эскердим. Чижээ, 1914 чылда Тыва Россияның протектораттынга (хайгаарал-камгалалынга) кирген соонунде орус чуртунда Минусинскиниң кара-бажыңынга тываларны чык долдур хоругдаан деп, Тоомас бижээн болду. Ону бадыткаан документилер төөгүнүң архив материалдарында чок ийин. Россияга болгаш Тывага хамаатты дайынның чылдарында революстуг тыва партизаннарны ак гвардейжилерниң хоругдап турганын билир мен. Тоомас ону будап турар ышкаш.

— Тоомастың чүүлүн «Молодежь Тувы» солуннуң парлааны кандыг деп бодаар сен, Мандаржап?

— Ол чүүлдү солуннуң парлааны чүүлдүг деп санаар мен, чүге дээрге аныяктар солуннуң бичии-даа буруудатпас мен. Ажыт-чажыт чок мындыг дорт чугаалар Тываның чонун, аныяк-өскенин бодунуң эрткен оруун, төөгүзүн шын билип алырынга дегүм болур.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

Школа болгаш амыдырал

ХӨГЖҮМ ЧОКТА ХӨҢНҮМ-НЕ ЧОК

Кижиниң сагыш-сеткили, күзел чүткүлү, тура-соруу оон туржук, омак-сергек кадыкшылы ырыдан, аянныг хөгжүмден дыка-ла улуг хамаарылгалыг болуруун билир бис. Бир эвес школаларда уругларның өөредилгезин ыры-хөгжүм-биле холбавас болзувусса, хүн хүнневес, суг акпас черге үнүш өстүрүп турганы-биле демей-ле деп бодаар мен. Мону ынчаар чугаалавас арга чок, чүге дээрге мурнунда чурттап эртип келген таптаашкын үези дээр чылдарывыстан башкылаашкынның бо эртемнерге кандыг-даа чаартылгалары болбайн турар.

Делегейде быжыг тайбыңның чөленгиижи деп турганывыс ССРЭ база башкарыкчы партиявыс дүшкүлээн, ынчангаш амыдырал ынчаар өскерлип турда, сагыш-сеткил культуразын, эстетиканы бичии салгалга өөредирин чаартыр ужурлуг. База-ла эрги үевисте ышкаш, школаларда ыры-хөгжүмнү ол талазы-биле тускай эртеми чок башкыларга «кызыдып» берип турары хажыдыышкын-дыр. Черле ынчаш эстетиктиг кижизидилгениң эртемнери: уран чурулга, черчение, ыры, музыканы чугула кылдыр үнелевейн келген. Ол дээш төлевир безин эвээш турган, ам-даа ындыг.

Тыва Республиканың школаларында ыры-хөгжүм башкылары чедишпес, башкылаашкын методиказы-биле дооскан кадрларны белеткээринче эвээш кичээнгей салып келген. Хөгжүм херекселдери, нота кыдырааштары, пластинкалар, көргүзүг материалдары, кабинеттер чок, бар-даа болза ховар. Бо чылдың март айда Тыва Республиканың барын талакы сес районнарының школаларының ыры-хөгжүм башкыларының семинарын Сүт-Хөл районнуң Кара-Чыраа школазынга эрттирген. Багай-ла чүве чүл дээрге планны тургускан, чарны тараткан, удуртур организация — республиканың башкылар билиин бедидер институттуң төлээлери келбээни болур. Чеже башкылар келири билдинмес болганда, канчап билир дээш директор Шагдыр-оол Монгуш башкылар-биле, кодээ Совет даргазы Аргар-оол Ондар активи-биле дугурушкаш, ыяк белеткенгеннер. Семинарның келген киржикчилеринден ол талазы-биле хомудалы чок болган.

Кара-Чыраа школазының аныяк башкызы Вячеслав Биче-оол ыры-музыка кабинединиң бичии тар-даа болза, тускай өрээлде дерип алганы эки. Ойнаар хөгжүм херекселдери: баян, аккордеон, гармонь, бызаанчы, чадаган, металлофон болгаш ырылар номнары, пластинкалар-даа бар. Бистиң олурушканывыс кичээлдерниң методиктиг деңнели эки болган. Школада тыва хөгжүм бөлгүмү ажылдап турар. Чадаганга ойнаан уругларны сонуургадывыс. Чадаган, игил, бызаанчыны хоочун башкы Бады-Байыр Томбалович, Вячеслав Ооржакович кайызы-даа кылып ап турарлар. 7 класстарның өөреникчилери башкы Чечек Ондарның удуртулгазы-биле, «Ыры херек, ырлажыңар, өңнүктер» деп класс шагын белеткеп көргүскени солун. Анаа пенсионер Бичии-Уруг шаандакы тыва улустуң аялгалары-биле элээн каш ырыларны сонуургатты:

Алаак шаттың оъдун оъттаар
Ак-ла-Борам семиризин.
Ак-ла-Борам семис болза,
Арбай-тараам тарып аар мен.
Көктүг-шыктыг оъдун оъттаар
Көк-ле-Борам семиризин,
Көк-ле-Борам семис болза,
Көже-тараам тарып аар мен.

Бо эрткен класс шагынга дошпулуур, хомус, хоочун тыва ырылар чаңгыланып турду. Семинарның киржикчилери Суг-Аксында уругларның уран чүүл школазында ырының, чурулганың кабинеттеринге барып, ырыларны ырлаарын, бызаанчыга ойнаарын, чурук чурууруң, пластилинден, гипстен янзы-бүрү хевирлерни кылганын сонуургадывыс.

Сайгарылгаларга Улуг-Хемниң Чодураа суурдан Олег Мижит-оолдуң «Шыңга» үнген «Өскертир үези келген» деп материалын-даа чугаалаштывыс. Бай-Тайгадан келген Шуй суурда башкы Валерий Кыргыстың саналы: «Ниити билиг школаларынга ыры-музыка шактарын программадан ужулбас, башкыга чогаадыкчы ажылдаар байдалды тургузуп, тыва улустуң ырыларын, национал хөгжүм херекселдерин өөредир шактарны бээр. Оон аңгыда, тыва ырылар пластиналарын, амгы үениң профессионал болгаш бот-тывынгыр композиторларының портрет-чуруктарын нептередир болза эки. Школада ыры-музыка башкызын өскээр чардыктырбазы-биле, тускай шалыңныг уран чүүл удуртукчузун тургузар».

Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксындан келген башкы Антонида Саая: «Ырыны 1-4 класстарга программа ёзугаар өөреткеш, 5-тен өрү класстарга күзелин барымдаалап өөредир дээр болза, чөпшээрежир мен. Ноталыг билиглерни өөредири албан, нота кыдырааштарының чагыын көвүдетсе эки. Ыры-музыка башкыларының шалыңын өстүрери чугула. Ынчан ол эстетиктиг кижизидилгеге үнелелди алыр».

Школалар директорлары, өөредилге эргелекчилери ыры-музыка кичээлдеринче кичээнгей салбайн, ооң программазынче, ылангыя А. Тановтуң 1987 чылда үнген 1-2 класстарга 10 муң экземплярлыг, 1989 чылда үнген база-ла 3-4 класстарга 10 муң экземплярлыг «Музыка» деп өөредилге номнарынче кичээнгей салбайн турары-биле, 1-4 класстарның ыры-музыка кичээлдерин ол-ла класстарның башкыларында кошкулап каан турары дээрге-ле, эрги ёзудан адырылбаан, чаартылга чок артып турарывыс ол-ла-дыр. Өөреникчи: «Хөгжүм чокта, хөңнүм-не чок» дээр дижирлер. Шынын чугаалазны ол болбайн канчаар.

Болуп эрткен семинарның киржикчилериниң санал-оналдарын өөренип көөрүн, башкылар билиин бедидер институттан, Улус өөредилгезиниң министерствозундан дилеп, 1992-93 өөредилге чылында кандыг-бир чаартылгаларны кылыр боор дээрзинге ыры-музыка башкылары бүзүреп, манап чандылар.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл районнуң өөредилге килдизиниң инспектору.
Гонорарын «Шынның» агар санынче кииреринин диледим. **(Авт).**

«КАРА ДАШКА ХАРЫЫЛЫГ...» ДИЖИР

Рынок экономиказынче киргенивис-биле, амыдыралда нарын айтырыглар тургустунуп келген. Ындыг турбуже, бергелерни ажып эртериниң чугулазын медереп билбишаан, Бажың-Алаак ортумак школазының директору Даш-оол Бокпай-оолович Ооржак школа коллективи-биле кады ында ажылдап турарларның амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны болдунар-ла чүүлдерни ажыглап тургаш, кылып чорудуп турар. Директорувус коллективи дээш сагыш аарып чоруур чүткүлдүг удуртукчуларның бирээзи. Ажылчыннарның, башкыларның школа назыны четпээн уруглары ада-иези ажылдап турар үеде хайгаарал чок артпазын дээш, школа девискээринде уруглар ясли-садын албан-биле ажыткан. Ону ынчаар тургузуп алыры ындыг-ла амыр эвес болган. Эге школаның класстары өөренип турган бир школаны хостап болур деп чөпшээрежип, дугурушкаш, ону садик кылдыр эде дерээн. Анаа аяк-савадан, орун-дөжекке чедир, чүү херек эвес турган деп. Белен, чаа эт-сеп кайда боор, оон-моон, өске садиктерден диленип тургаш, кабиналарны селип, септеп тургускан. Ону кылырынга күш-ажыл кичээлиниң башкызы Наскыл-оол Донгак, ажыл-агый эргелекчизи Чыскаал-оол эвээш эвес үлүүн киргеннер. Аяк-саваны чедир четчелеп, ада-иелер база деткимче көргүскен. Эгелээн ажылды эчизинге чедирер изиг күзел турда, үүле-херек бүдүнгүр болбайн канчаар. Чаа орунпарны, кабиналарны бо хүннерде сөөртүп эккелгеш, салып тургускан. Аъш-чем талазы-биле кладовщик Елизавета Ховалыгның кызымак ажылын демдеглээри черле артык эвес. Уруглар ойнаар шөлдүг ада-иелер Николай Ооржак, Доруг-оол Саая, Оттук болгаш оон-даа өскелер тергиин эки дерээннер. Школа боду, бодунуң эргезинде ясли-садиктиг боорга, магалыг-дыр. Ажылчыннар, башкылар уругларын анаа ажылдап кээрде эккеп каар, чанарда кады алгаш чана бээр, дыка таарымчалыг. Ындыг байдалдың тургустунганы-биле башкылар дыш, сагыш амыр, хол дыңзыг ажылдап турарлар. Оон аңгыда хеп чуур черлиг чаа чунар-бажың база коллективтиң эргезинде. Анаа интернатта чурттап турар уруглар чунуп ап, идик-хевин чуп алыр аргалыг болганнар. Ол база таарымчалыг болбайн канчаар. Чунар-бажыңның иштиарыг-силиг, бустаныр черлиг, делгем. Ажылдап кааш, уруглары-биле чунуп алгаш, шелээн чана бээрин кым черле күзевес боор. Хоочун угбай Бичел Шыырап мында ак сеткилдиг ажылдап турар.

Дузалал ажыл-агыйы хөгжүп турар. Тараа, картофель тарыыр, мал тудар шөлдүг совхоз аңгылап берген. Школа совхозтан 9 инекти садып алган, 10 хаванныг, хой-өшкүлүг. Школа боду малчынныг, уругларны мал-маган ажаарынга, өстүреринге чаңчыктырып, өөредип турар, оларны өг-бүле амыдыралынга чоокшулаштырар сорулгалыг.

Чапсарларда изиг шайын ижип, аштанып-чемненип ап болур столовая мында үргүлчү ажылдап турар. «Мен — сенээ, сен — менээ» деп ботдузалажыр, деткижер чоруктуң чаңчылы бистиң коллективте быжыг чөптүг туружун ёзулуг тыпканы — бистерни өөртүп турар.

Бажың-Алаак школазының баазазы чыл санында быжыгып турар, өөредилге-кижизидилге ажылдарын үениң негелдезинге дүүштүр тургузарын чугулалап турар. Интернатта чурттап турар уругларны олар боттарының өг-бүле амыдыралынга, оон ажылын кылып билиринге чаңчыктырар, өөредирин, кижизидерин башкылар чугулалап турар. Ол-ла сорулга-биле аъш-чем белеткеп өөрениринин бөлгүмү ында тургустунган. Ооң удуртукчузу Салбакай Саияның арга-дуржулгазынга өөренмишаан, уруглар мында далгандан янзы-бүрү чемнерни кылырын билип ап турарлар. Дааранып, аргыырынга өөредир сорулгалыг тургустунган бөлгүм база бар. Даараныр машиналарны тургузуп, өрээлди аңгылаан. Орта уруглар өөктү илериндей, чамаарындан, ойбак-дыдык черлерни даараарындан эгелээш, чоорту эң бөдүүн хептерниң янзы-бүрү хевирлерин даараарынга өөренир. Аъш-чем кылып белеткээр талазы-биле өөренип алган чүүлдеринге уруглар ам чогаадыкчы отчёдун бээринге белеткенип турарлар.

Ногаа аймаан теплицага чылды дургаар тарып өстүрериниң хемчеглери алдынып турар, ол талазы-биле тудуг ажылы кылдынып эгелээр. Ол ышкаш өөреникчилерге аъш-чем белеткедип өөредир, аалчылар хүлээп алыр өгнүң тудуу база планнаттынган. Чаа тудугларга ажыглаар материалдар дүжүртүнген. Ынчангаш билекти сывыртынгаш, хол дыңзыг ажылдаары арткан. Ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар ол хире тургустунуп турда, түңнелдиг ажыл-биле харылаар апаар бис. Кара дашка харыылыг, кадыр дөш дөвүнчүктүг дижир болгай.

Александра МОНГУШ.
Бажың-Алаак школазы.
Чөөн-Хемчик район.

ОН ИЙИ ЧЫЛДЫҢ ҮШ ЭРГИЛДЕЗИ

Бурунгу Тываның чыл санаашкынында 12 ат кирген. Оон тос дугаары — Мечи (Сарбашкын) чылы 1956 чылда кирип эрткен. Оон бээр 36 чыл болган. Тодаргайлаарга, бир чыл-ла үш эргилдени эрткен-дир.

1954 чылда Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң агрономия салбырын дооскаш, Иймеге Ленин аттыг (амгы Карл Маркс аттыг совхоз) колхозка ажылдап эгелээн мен. Ынчан Тывага кур болгаш куруккан черлерни шингээдип ап эгелээн үези турган. Иймениң шөлдери баала эмдик кур черлер болгаш мээн анаа ажылдаан 4 чылымда тараавыс дүжүдү доктаамал чаагай, харын чамдык шөлдер 19-28 центнер дүжүттү берип турган.

Маңаа демдеглексеп каар чүвем болза, кончуг дошкун, шириин дижиривис Мечи, Дагаа чылдарында безин хөрзүнге агротехниктиг шын болбаазырадылга кылырга, чер бодунуң хайыразын бээр дээрзин иймежилер ам-даа утпаан боор. Тараа дүжүдү чүгле Чөөн-Хемчик районга эвес, харын-даа Тываның бүгү ажыл-агыйларының шөлдеринге элбек үнүп, ону Саян артындан киир сөөртүп турган болза, харын бодунуң девискээринден үндүр садыглап, күрүнеге дужаап турган.

Ээлчег ёзугаар 1968 чылда Мечи чылы үнген. Оон эрте чазы арай хат, когуруунуг болза-даа, чайы үнүш-дүжүтке эң-не таарымчалыг болганы-биле тараа, сиген эки үнген. А ынчалза-даа август 4-те соок донат дүшкен. Соок казыыр 4 градус чедип турган. Бышпаан тараа карартыр өлүглени берген. Ынчангаш эки үнген тараадан хөй дүжүт ажаап албайн барган. Ол донатка тараажылар, агрономнар дыка-ла хомудаан. Сарбашкын чылының бир багын ынчан көрген бис. Оон соондагы Мечи чылы 1980 чылда болган. Анаа чедир боол эрткен үелерни бодум дугайты дыка-ла таарымча чок деп санаар мен. Чүге дээрге оларның кышкы хары чуга, чайы чаъс чок, азы орай күзүн чаар турган. Чүгле Улу (1976 чыл) биле Хой (1979 чыл) чылы чүтээр дүжүттүг болган.

1980 чылда Сарбашкын үен, багай чаңын көргүспээн. Оон соондагы 1981-ден 1992 Мечи чылынга чедир кандыг чылдар болганыл дээр болза, баштайгы беш чылы — Дагаа, Ыт, Хаван, Күске, Инек чылдары үнүш-дүжүт чок болгулаан. Кыжын чуга харлыг, чайын каан, күзүн орай чаъстаар болгаш сериин, соок.

1986 Пар чылындан эгелээш, чаа эрткен Хой чылынга чедир агаар-бойдусту таарымча чок деп болбас. Бо чылдарда кыжын хар-даа, чайын чаъс-даа шору чаап турган.

Амгы Мечи чылы кандыг болурун көре бээр бис. Хой чылының хөрзүнде арттырып каан өл-шыгы, хары дүжүтке дузалыг болурун күзээр бис. Бойдустуң хоойлузу ёзугаар дараазында эргилделерде мээн агаар-бойдузу кадыг, шириин, үнүш-дүжүдү багай деп санаан Күске, Инек, Чылан, Аът, Дагаа, Ыт чылдары эки, чаагай болуру-даа магат ийин.

Константин ХАЯН-ООЛ.
Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

«ЧОНАР-ДАШ»

Тываның Чурукчулар эвилелиниң баштаар чери хөй санныг аныяк даш чонукчуларының болгаш чурукчуларның деткимчези-биле «Чонар-даш» дээр акционерлиг ниитилелди тургускан. Чурукчуларның, үс-шеверлерниң, даш чонукчуларының чураан, кылган, чазаан чогаадыкчы ажылдарын даштыкы болгаш чурттуң чамдык девискээрлеринге садып садар. Олар баштайгы узаала Бурятия, Алтай, Томск хоорай болгаш даштыкы чамдык чурттар-биле харылзааны тудар деп шиитпирлээн.

Районнарда үс-шеверлерниң кылыгларын, чонар-даштан, ыяштан, чөвүрээден, демирден чогаадып кылган ажылдарны Чурукчулар бажыңында чыып эгелээн. Чамдык чогаадыкчы ажылдарны, кылыгларны чурукчулар боттарының тускай садыынга садар.

Ажык чугааже чалалга

«ТӨРЭЭН ДЫЛ» НИИТИЛЕЛИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Моон мурнундагы чылдарда Тыва Республика иштинге тыва дыл ийиги черге дылы боол, ниитилел хөгжүлдезинден чыдып каап, бурунгаар сайзырал албайн турда, төрээн дылынга ынак интеллигенция, ажылчыннар, малчыннар — республиканың депшилгелиг чону улуг күженишкин, бир демин көргүскеш, тыва дыл күрүне дылы болур арганы чедип алган. Оон бадыткалы, 1990 чылдың декабрь 14-те Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу. Ол-ла хүн чаа Хоойлунуң күштүг болдуруп эгелээриниң чурумунуң дугайында Дээди Советтиң доктаалы база үнген. Ынчангаш 1991 чылдың март 1-ден эгелеп, «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу күштүг болуп, бодуун эргезин ап эгелээр турган. Бүдүн чыл эрткен. Дылдар дугайында хоойлунуң шүшпен боттанып турарының дугайында, а чамдык районнар, суурларда, өске-даа чурттакчылыг черлерде үстүнде хоойлу харын-даа уттундура бергениниң дугайында республика иштинде тын чаңгыс, Барыын-Хемчик районнуң «Төрээн дыл» ниитилели дараазында медеглелди кылып тур.

Дылдар хоойлузун күштүг болдуруп эгелээриниң чурумунуң дугайында доктаалдың 27 чүүлүнде **«Чурттакчылыг черлерниң, кудумчуларның, шөлдерниң аттарын, орук демдектерин тыва болгаш орус дылдарга кылыр. Албан черлерниң, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш оларның кезектериниң аттарын тыва болгаш орус дылга бижиир»** деп айыткан турда, найысылал Кызылдан эгелээш, Тываның эң ырак бөлүүннарында бичии суурларга чедир кудумчулар аттары хамаанчок, бүдүн районнар аразында демир бетондан кылган «Бай-Тайгинский район», «Дзун-Хемчикский район», «Сут-Хольский район» дээн чижектиг бижимелдер орус дыл кырында артпышаан. Албан черлеринде, бүдүрүлгелерде оларның аттарын ийи дылда бижиттингени ховар, а чамдык кодээ черниң чурттакчылары чүс хуу тывалар болуп турда-ла, оларның ажыл-агыйларының аттары орус дылда хевээр. «Овцеводческий совхоз «Шекпээр», совхоз «Барлык» дээн ышкаш. Совхозтарда, кожуун төптеринде көргүзүг самбыралары, кыйгырыглар, плакаттар, хана солуннар, чарлалдар Хоойлуда айтып каанынга дүүшпес база-ла орус дыл кырында. Бүдүн Тываның оруктарын эргээш, тыва дылда бижиттинген орук демдээн кым-даа тыппас. Кайы шагда орус дыл кырында бижиттинген: «р. Чыргак», «р. Шагонар», «г. Чадан» деп демдектер харын-даа чаартынып турар.

Доктаалдың 29-ку чүүлүнде: **«Тыва АССР иштинге почта-телеграф чорудулгазын тыва азы орус дыл кырынга кылыр»** деп айытканда, моон күүселдези тикке деннежир. Кызылдың телефон-биле харылзажыр черинге аныяк оол адрезин «Шагаан-Арыг хоорай» деп бижип каарга, оон ажылдакчызы «Ындыг хоорай билбес мен!» дээш чагыг хүлээп албааның чижек кылдыр айтырга, дылдар дугайында Хоойлу ол адырның ажылдакчыларынга куруг даашташкын боол артканы иле-дир.

Доктаалдың 17 чүүлүнде: **«Хамаатыларның саналдарынга, негелделеринге, билдириишкиннеринге, хомудалдарынга бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның харыыларын база өске-даа дылга документилерни, айтырыгны кандыг дылга тургусканын барымдаалап тыва азы орус дылга бээр»** деп бижээн.

Мында айтырыг кижиниң хүн бүрү амыдыралының дугайында болган чүведе, тыва дыл билбес-даа удуртукчулар хелемечилер таварыштыр харыыны берип турарлар. Өске талазында, ажылчын чон тыва удуртукчулар мурнунга азамында орус дыл кырында бижээн негелделер, хомудалдар, билдириишкиннер киирип турарын көөрге, дылдар дугайында Хоойлу чоп аразында кирбээн, чүгле саазын кырында чыдып турарының херечизи.

Доктаалдың 7 чүүлүнде: **«Тыва АССР-ге съездилерин, сессияларны, конференцияларны, пленумнарны, хуралдарны болгаш өске-даа ниитилел-политиктиг база эртем хемчеглерни тыва азы орус дылдыг эргежок чугула таварылгада ийи талалыг очулга-биле хандырбышаан чорудар»** деп турда, район хамаанчок, республика чергелиг хурал-суглаалар эрги хевээр орус дыл кырында эртип турар.

Үстүнде адаанывыс чүүлдер, бо эрткен чылда боттаныр турган, Дылдар хоойлузунуң негелделери ол. Эрткен чылдан эгелээш, 1993 чылда күштүг болур. Доктаал ёзугаар айыткан 28 чүүлдүң бирги, ийиги, үшкү кезектериниң дугайында амдызында чугаа кылгап ажыы чок боор.

Дылдар Хоойлузунуң күүсеттинмейн барганы, шак дүшкен чылдагааны чүдел? Кандыг-даа Хоойлу ону боттандырар күүсекчилерлиг, негеп кээр хынакчыларлыг. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлунуң 34 чүүлүнде мынчаар айыткан: **«Хоойлунуң күүселдезиниң контролюн Тыва АССР-ниң Дээди Совели боттандырар»**. Кыска болгаш чиге бижээн. Республиканың улуг-биче удуртукчулары сактып көрүңерем, Дээди Советтен кым кижи дылдар Хоойлузунуң дугайында хыналда кылып азы телефон-биле-даа сонуургап айтырган ийик? «Ийе», «болдунган» дээр харыы ховар-ла боор. Хоойлуну доктааткан улус ону алачайгаар агымче салыпкаш, эрге-чагырга, политиктиг меслидежишкиннер айтырыгларынче чардыккаш, чай алынмааны көскү. Дээди Совет бодун агартынып, тус черниң удуртукчулары олутпай болган дээри чөп. Ынчанмыже адаанывыс Хоойлуну күүседирде эвээш эвес акша-түң негеттинер. Ол база Хоойлуда көрдүнген. 32 чүүл: **«Дылдарны хөгжүдериниң программазын, акшаландырарын болгаш боттандырарын республика база районнар бюджеттериниң, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның... акша-хөреңгизиниң күсели-биле чедип алыр»**. Дээди Совет бо чылын бюджеттен чеже түңнү Дылдар Хоойлузунче аңгылаан ирги? А районнар? Барыын-Хемчик кожуунда согур көпеек-даа көрдүнмээнин ылап билир бис. Шак-ла ындыг байдал Ак-Довурактың улуг-биче бүдүрүлгелеринде база. Амгы рынок үезинде акша-төгериг айтырыы улам нарыыдаан болгаш республика чазаа бүгү курлавырларны салаа базып санап турган, тывары кандыг ийик.

Дылдар дугайында Хоойлу тыва чоннуң келир үезинге эргежок чугула салдарлыг болганда, республиканың экономиктиг-даа, политиктиг-даа байдалы барымдаа чокка Хоойлу бодунуң делгем оруун ажыдар ужурлуг деп билир бис. Дээди Совет Даргазы, дыл эртемдени К. А. Бичелдей, чазак кежигүннери, эртемденнеривис, удуртукчуларывыс Дылдар дугайында Хоойлуну катап ажып, чораан шырайывыс чажырып, билектерни сывырныр үе келбээн бе?!

(Медеглелди «Төрээн дыл» ниитилелиниң мартта болган хуралынга хүлээп алган).

Инвалидтерге дыңнадыг

Тыва Республиканың Чоннуң социал хандырылга министерствозун дамчыштыр хол-биле башкарар (газ бээрин) «Запорожец» маркалыг машинаны садып алырынга оочурда турар инвалидтерни апрель 15-ке чедир министерствога кээрин чалап тур. Машинаның өртээ 89 муң 893 рубль бооп турар.

Сүт-Хөлден медээлер

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Район төвү Суг-Аксы суурга моон мурнунда чылдарда тууйбу кылыр, чугай өрттедир улуг эвес цех ажылдап турган. Сөөлгү чылдарда ол бүдүрүлге чериниң ажылы сандарап, харын-даа дүшкен соонда, ону «Тудугжу» кооперативке берипкен. Үр болбаанда ооң ажылчыннары ону каггаш чораан. Ук бүдүрүлге чериниң дерилгелери болгаш өске-даа материал-техниктиг курлавырлар тоймаглаттынып, чамдык чүүлдер ис чок читкен турган.

Бо талазы-биле районнуң удуртулгазы тодаргай хемчеглерни алган соонда, ам ында чээрби кижи составтыг биче бүдүрүлгени ажыдарын шиитпирлеп дугурушкан. Анаа ыяш дилер дерилгени кылгаш, районнуң тудуг организацияларынга, тудуг материалы хереглээн кижилерге оон продукциязын садар. Биче бүдүрүлгениң удуртукчузунга Жуков Сатты ажылчыннар соңгуп алган.

ӨРТКЕ УДУР

Бо чылдың апрель он beштен октябрь айның ортан үезинге чедир районнуң арга-арыгларынга, чурттакчылыг черлерге болгаш өске-даа девискээрлерге өрттүг болдурбас талазы-биле район штавы тургускан. Ында колхоз-совхозтарның удуртукчулары, районуң өртке удур албанының ажылдакчылары, хандырылга албан черлериниң төлээлери, оон иштинде районнуң эмнелгениң, ыяш белеткээр черлерниң төлээлери кирген. Олар районнуң чурттакчылыг черлеринге, школаларга, албан организацияларга өрттүг болдурбазының талазы-биле профилактика ажылдарын чорудуп, лекция, беседаларны номчуп, чамдык черлерге хайгыылдарны тургузуп эгелей бергеннер.

Бо бүгүнү контрольга алырын районнуң бойдус камгалалының комитединге райкүүском дааскан.

«01» дыңнадып тур

ШКОЛАЛАР... ӨРТТЕНИП ТУРАР

Парлалгага, радио, телевидениеге өрттер үезинде хайхалаптар дугайында чеже-даа сагындырып бижизе, чугаалап, көргүссе оон кичээндириглерин номчукчуларының, дыңнакчыларының хөй кезии херекке албас, ону чүгле сонуургаачыг чүүл кылдыр көөрү дыка нептерээн. Ындыг медээлерден кичээндириг албас, катки-хөг бодаар, тоомча чок чорук чүгле чедиргилээрин даразында чижектерден көрүп болур.

Бо чылдың март 29-та, воскресеньеде, Өвүр районнуң Ак-Чыраа суурда школага өрт болган. Өрттүң чаа өөскүп, ийи каъттыг школа бажының хөме алыр дей берген үезинде суурнуң улуг-биче чону барык шуптузу телевизорга «Байлар база ыглаар» деп кинону көргеш олурупкан турган. Өрттү эскерип, ону өжүрер хемчээн ап эгелеп турар үеде ыяш бажыңның ийиги каъдын чалбыыш шыва алган, канчаар-даа өжүрер арга чок апарган болган. Школаның чүгле чамдык эт-херекселин камгалап алыр аргалыг болган.

Ак-Чыраа район төвүнден, Торгалыг, О. Шынаа суурлардан талыгыр ыракта турар суур. Ындыг озалааш черге өрт болу берген таварылгада, бодунуң өрт өжүрер машиназын, өске-даа херекселдерин белен тургузары дыка-ла күзенчиг. Өрт болу бергенде харылзаа, телефон бар-даа турган болза, өскээртен дуза кел чыдырда өрттенген бажың-балгат хүл-ыйбаландыр өрттенип каар-ла болгай. Ынчангаш совхозтуң дирекциязынга тоймаглаттынгаш өрт өжүрер машинаны дерип, септеп алырын өртке удур албанның ажылдакчылары чаңгыс эвес удаа сагындырып келген. Анаа тоомча чок чорук чүге чедиргени моон илден ышкажыл. Өрт өжүрер машина болгаш өртке удур суг чаштырар насос турган болза, школа бажыңының кезик-чамдыын-даа камгалап ап болур турган ийик. Өрттүң үнген чылдагааннарын ылгаш оон чедирген когараан өртке удур албанның ажылдакчылары толарадып тур.

Ак-Чыраага школа өрттериниң мурнунда хүн, март 28-те, Каа-Хем районнуң Эрзиг-Аксында дузалал школазының бажыңы база өрттенип калыр часкан. Ангы өөскээн өрттүң чылдагааны электриниг каналга ажылдарын кылып турар үеде өрт болдурбазының чурумнарын сагываан болган. Шала бажыңының 12 дөрбелчин метр ханазы өрттенген, каража 300 рубль түңнүг болган. Бо таварылгада өртке дур албан, харылзаа чоомчалыг ажылдааныңдан өрттү улуг өөскүвээнде өжүрүп аптар аргалыг болган.

Галина ОНДАР.

ШОКАР-ХАМ

Бүзүрээрин бүзүревезин
Бүдүү бодап болгаар силер.

Оюннарның Шокар-Хамы
Ооргайлыгта[1] чурттап орда,
Оорутда бызаалыг инээн
Оорлар сүре берген болган.

Хомудаан хам дүңгүрүн хап,
Хондур хамнап тура хонган.
Ийи дүне хондур хамнааш,
Ийленгештиң чыдып алган.

Аалда улус кажаазынга
Дүштээн хоюн сагган турда,
Артынчактыг кадай кижи
Дужуп чыдар мындыг болган.

Шокар-Хамның өөнче киргеш,
Чолуккаштың амырлаарга,
Хая көргеш чыткан хам-даа
Харыы бербес мындыг болган.

Дадаазының тудуп сунуп,
Дашка долдур сеңүн кудуп,
Чаннып тейлеп хөөкүй кадай
Салдынар чок дилеп келген.

«Багын сөглээр бачыт арлыр,
Багай ядыы кадай-дыр мен.
Ийи көрүңер хамым дээштиң
Илегээштиң келдим ынар.

Силең тенек оолдарымның
Сидин үнмес муңгаралган
Хайлыг бакты кылган магат,
Хайыралап өршээп көргер!»

Орнун орта чыткан хамы
Онгарылдыр оттуп келгеш,
Ханазында күзүңгүже
Харап көргеш, эзегилээн.

Дашка сеңнү хүлээп алгаш,
Таңдызынче ыдамнааштың:
«Дуюг орнун бастырыңар,
Дужаан чежип салыңар!» дээн.

Ээрежип шаанга киргеш,
Эки билген чүве-даа чок
Хөөкүй кадай Шанганынче
Хөңнү багай чана берген.

Ийи хонган соон дарый,
Инектер сүрген демги кадай
Шокар-Хамның самдар өөнче
Шошкунгурлап чедип келген.

Кадай сеңү көгээржикти
Хам-даа камныг хүлээп алгаш:
«Ала шарың чараш мал-дыр,
Артык чүве албас мен» дээн.

Алексей АРАПЧОР.

---

[1] Ооргайлыг ол черниң улузу Уургайлыг дээни ол.

КИНО

АПРЕЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь, любовь, любовь» (Индия, 2 серийлыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30. **Видеозал:** «Возвращение в 36-ю палату Шао-линя» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «В кольце» 13.00, 18.30, «Каменный пл 14.50, 16.40 шактарда.

Индекс 667000 Кызыл хоорай Красноармейская, 100.
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совети, Министрлер Чөвүлели «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАТАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь). А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван. Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-31; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93; КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16. культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 29500 экз. Чагыг № 67.